

BİR RUS ESİRİNİN GÖZÜYLE DANYAL BİY ATALIK DEVRİNDE BUHARA HANLIĞI VE KOMŞULARI

Doç. Dr. Dinçer KOÇ*

Öz

Buhara Hanlığı'nda Mangıt Hanedanı'nın iktidara geldiği ilk dönem, yani XVIII. yüzyılın ikinci yarısıyla alakalı Rus kaynağı olarak F.S. Efremov'un notları oldukça kıymetlidir. Onun bir rapor niteliğindeki notlarında, Mangıtların Maverâünnehir'de Muhammed Rahim Biy Atalık'la birlikte hâkimiyeti elde etmeleriyle alakalı olarak oldukça ilgi çekici malumatlar bulunmaktadır. Onun notları bunun yanı sıra Buhara Hanlığı'nun bilhassa Muhammed Danyal Biy Atalık'ın hâkimiyeti devrindeki askeri, siyasi, coğrafi, sosyo-ekonomik, kültürel, dini, hukuki, mimari vb. yönlerini, ayrıca Türkistanlıların adet ve geleneklerini gözler önüne sermektedir. F.S. Efremov'un notları Buhara Hanlığı'nun haricinde Kazaklar, Hokand Hanlığı, Hive Hanlığı, Doğu Türkistan ve İran tarihi açısından da kısa ve öz olsa da kıymetli bilgiler içermektedir.

Anahtar kelimeler: Türkistan, Buhara Hanlığı, F.S. Efremov, Danyal Biy Atalık, Muhammed Rahim Biy Atalık.

The Bukhara Khanate And Neighbors In The Time Of Danyal Biy Atalik According To Eyewitnesses Of A Russian Prisoner Abstract

The notes of F.S. Efremov, a Russian source related to time when the Mangit dynasty came to power (namely second half of 18th century) are quite valuable for that time of history of Bukhara Khanate. In his report notes, there are some very interesting facts related to Mangit domination which came with the Muhammed Rahim Biy Atalik in Maverannehir. In addition to this, the Bukhara Khanate, especially in the time of Muhammed Danyal Biy Atalik, there are very important information about military, political, geographical, socio-economic, cultural, religious, architectural legal as well as the traditions and customs of the Turkestan. The notes of F.S. Efremov contain brief and concise information on Kazakhs, the Khokand Khanate, Hive Khanate, East Turkestan and Iranian history.

* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

Keywords: *Turkestan, Bukhara Khanate, F.S. Efremov, Muhammed Danyal Biy Atalık, Muhammed Rahim Atalık.*

Giriş

XVIII. yüzyılın ilk 60 yılı Türkistan tarihinde önemli değişimlerin meydana geldiği bir dönemdir. Nitekim Kazak cüzlerinde Rus nüfuzu ve yayılması süreci bu dönemde başladı. Bu yüzyılın ilk yarısında siyasi birlikten yoksun olan Türkistan'ın birçok bölgesi Kalmukların saldırılarına maruz kaldı. Bunu İran'a hâkim olan Nadir Şah'ın Maverâünnehir ve Harezmi istilası takip etti. Hiç kuşkusuz Buhara ve Hive hanlıklarının tarihleri açısından yalnızca hanedan değişimiyle açıklanamayacak ehemmiyete haiz bir dönüşüm olarak Çingiz neslinin hâkimiyetinin sona ermesinde onun askeri ve siyasi faaliyetleri önemli rol oynadı. Aynı yüzyılın ortalarında Afganistan'a hâkim olan Durrani Hanedanı Ahmed Şah'la birlikte Belh dâhil Türkistan'ın güney bölgelerini tehdit etmeye başladı. XVIII. yüzyılın Türk tarihi açısından en hazin hadiselerinden biri de hiç kuşkusuz Doğu Türkistan'ın Mançular tarafından işgal edilmesiydi. İşte Türkistan'ın her taraftan böylesine sıkıştırıldığı ve bununla birlikte büyük değişimlerin meydana geldiği bir dönemin hemen sonrasında 1774'ten itibaren dokuz yıl boyunca başta Buhara olmak üzere Turan ülkesinin birçok yerinde bulunan bir şahsiyet olarak F.S. Efremov dikkat çekmektedir.

1. F.S. Efremov'un Hayatı ve Türkistan Esareti Hakkında

Danyal Biy Atalık'ın hüküm sürdüğü yıllarda Buhara Hanlığı'nda bulunan bir Rus askeri Filipp Sergeevič Efremov'un öyküsü ilgi çekicidir: 1750 yılında Rusya'nın Vyatka şehrinde doğan F.S. Efremov (1750-1811) henüz 13 yaşındayken askeri eğitim için Nijegorod Piyade Alayı'na girdi. Askeri eğitimini tamamladıktan sonra 1774 yılında Donguzsk Garnizonu'nda görevlendirildi. Tam da o zaman cereyan eden Pugaçev Ayaklanması esnasında Orenburg sınır hattı dolaylarında Yayık Kozakları tarafından esir alındı. Daha sonra da Kazakların eline esir düştü. F.S. Efremov aynı sıralarda kervanla Buhara'ya gitmekte olan Gafur Hoca adlı birine köle olarak satıldı. Gafur Hoca da onu, kendi kayınpederi olan Buhara'nın fiili hükümdarı Muhammed Danyal Biy Atalık (1758-1785)'a hediye etti. F.S. Efremov bundan sonra Danyal Biy Atalık'ın yanında askeri hizmette bulundu. Askeri bilgisinden dolayı Hanlık ordusunda eğitim vermekle görevlendirildi. Esaret altındayken Buhara ordusuyla birçok kez askeri seferlere katıldı. Hizmetlerinden dolayı Buhara ordusunda yüzbaşı rütbesi dahi elde etti. Danyal Biy Atalık'ın Hive ve Merv'e sefere yolladığı Buhara ordularında yer aldı. Müslüman olmayı reddettiği için Danyal Biy'in emriyle işkenceye tabi tutuldu. Ancak Danyal Biy iradesine saygı duyduğundan dolayı sonradan onu bağışladı. Hatta Hive'deki çatışma esnasında gösterdiği kahramanlığından dolayı kendisine para ve toprak hediye etti. Daha sonra Hivelilerle çatışan Buhara kuvvetlerine gönderilecek takviye birliğinde yer alması kararlaştırıldı. Ancak o parayla Danyal Biy'in kâtibini kandırarak kendisinin Hokand'a elçi olarak gönderildiğine dair üzerinde Han mührü bulunan sahte bir kararname hazırlattı. Böylece orada bulunan başka

iki Rus uyruklu ile birlikte önce Hokand'a oradan da Margilan üzerinden Kaşgar'a kaçtı. F. Efremov'un yanında götürdüğü Ruslardan biri burada vefat etti. Onu defnettikten sonra Yarkend üzerinden Tibet'e geçmeyi başardı. Tibet'te 35 gün kaldıktan sonra Hac için Hindistan üzerinden Mekke'ye gitmekte olan üç Müslümanla birlikte yayan olarak Keşmir'e ulaştı. Orada hastalandığı için Mekke'ye Hac için giden Müslümanlardan ayrıldı. Bir aydan fazla bir süre iyileşmek için bekledikten sonra Delhi'ye gitti. Oradan da uzun bir yolculuktan sonra Kalkuta'ya ulaştı. Kalkuta'dan bir İngiliz ticaret gemisiyle İngiltere'ye giden F.S. Efremov, nihayet 1782 yılında Sankt-Petersburg'a ulaştı. İmparatoriçenin emriyle Fars ve Buhara dillerini bildiğinden dolayı tercüman olarak Rus Dışişleri'nde görevlendirildi. Rusya'nın çeşitli bölgelerinde görevlerde bulunan F.S. Efremov 1800 yılında emekli oldu. 1810 yılında hayatının son günlerini geçirmek üzere Kazan'a geldi.¹

2. F.S. Efremov'un Notları Hakkında

F.S. Efremov uzun bir süre bizzat bulunduğu başta Buhara Hanlığı olmak üzere Türkistan'ın birçok bölgesinin siyasi, sosyo-ekonomik, idari, askeri, kültürel, coğrafi vb. yönleriyle ilgili önemli bilgiler elde etti. Ayrıca Türk dilini iyi bilmesinden dolayı Türkistan ahalisinin tabiatı, mizacı ve gelenekleriyle ilgili birçok tarih ve etnografya malumatı edindi. Birçoğunu gezip görme fırsatını yakaladığı Türkistan şehirleri hakkında mimari ve istatistiki notlar tuttu. Böylece F.S. Efremov Rusya'ya döndükten sonra Türkistan'da ve Asya'nın diğer bölgelerinde gördüğü yerler ve öğrendiği şeyler hakkında tuttuğu notları bir eser haline getirdi. Onun Türkistan ve çevresi hakkında Rus Dışişleri'ne sunulan bir rapor niteliğindeki notları farklı tarihlerde ve çeşitli başlıklarla yayınlandı ve büyük ilgi uyandırdı.² Bunlar arasında Kazan Üniversitesi tarafından tarihçi Peter Kondirev'in önsözünüyle yapılan üçüncü baskı en dolu olanıdır.

Başlıca yedi bölümden oluşan F.S. Efremov'un eserinde öncelikle onun kendi yolculuğu anlatılmaktadır. Sonra ise sırasıyla Kazaklar, İran, Hive Han-

¹ *Obroz Russkih Puteşestviy i Ekspeditsiy v Srednyuyu Aziyu Material k İstorii İzuçeniya Sredney Azii Çast 1 1715-1856*, İzd. Sagu, Taşkent 1955, s. 23-24; Filipp Efremov, "Stranstvovanie Flippa Efremova v Kirgizskoy Stepi, Buharii, Hive, Persii, Tibete i İndii i Vozvraşçenie Yego Ottuda Çerez Angliyu v Rossiiyu", *Puteşestviya po Vostoku v Epohu Ekaterini II*, İzd. Vostoçnoy Literaturi, Moskva 1995, s. 181-193.

² F.S. Efremov, *Rossiyskogo Unter-Ofitsera Efremova Nine Kollejskogo Aссора Desyatiletnee Stranstvovanie i Priklyuçeniya v Buharii, Hive, Persii i İndii i Vozvraşçenie Ottuda Çerez Angliyu v Rossiiyu Pisannoe İm Samim*, S. Peterburg 1786; F.S. Efremov, *Stranstvovanie Nadvornogo Sovetnika Efremova v Buhariyu, Hivu, Persiiyu i İndiiyu i Vozvraşçenie Ottuda Çerez Angliyu v Rossiiyu. Novoe, İsprav. İ Umnoj*, S. Peterburg 1794; F.S. Efremov, *Stranstvovanie Filippa Efremova v Kirgizskoy Stepi, Buharii, Hive, Persii, Tibete i İndii i Vozvraşçenie ego Ottuda Çerez Angliyu i Rossiiyu*, 3-e Vnov Pereizd., İsp. i Umnoj. İzd. Pod. Red. Magistra Petra Kondireva, Kazan 1811; Eserin daha sonraki yayınları şöyledir: F.S. Efremov, "Rossiyskogo Unter-Ofitsera, Kotoryy Nine Praporşçikom, Devyatiletnee Stranstvovanie, Priklyuçenie v Buharii, Hive, Persii i İndii i Vozvraşçenie ego Ottuda Çerez Angliyu v Rossiiyu, Pisannoe im Samim v Sankt-Peterburge 1784 goda", *Russkaya Starina*, 1898, s. 125-149; F.S. Efremov, *Devyatiletnee Stranstvovanie (k 200-letiyu so Dnya Rojdeniya Avtora)*, Pod. Red. So Vstupit. Statey i Kommentariem Ed. Murzaeva, Gos. İzd. Geogr. Lit-ri, Moskva 1950; Filipp Efremov, "Stranstvovanie Flippa Efremova v Kirgizskoy Stepi, Buharii, Hive, Persii, Tibete i İndii i Vozvraşçenie Yego Ottuda Çerez Angliyu v Rossiiyu", *Puteşestviya po Vostoku v Epohu Ekaterini II*, İzd. Vostoçnoy Literaturi, Moskva 1995, s. 177-251.

lığı ve Türkmenler, Buhara Hanlığı, Hokand Hanlığı, Kaşgar, Tibet ve Hindistan hakkında tarihi, sosyo-ekonomik, coğrafi, askeri, kültürel vb. konularda bilgiler verilmektedir. Bunlar arasında en dolu ve kapsamlı olan malumatlar hiç kuşkusuz Buhara Hanlığı'yla alakalı olanlardır. Bu yüzden onun eseri içeriği bakımından Danyal Biy Atalık dönemi Buhara Hanlığı tarihinin öğrenilmesinde ana kaynak niteliğindedir. Diğer taraftan Kazaklar, Hive Hanlığı, Hokand Hanlığı, İran ve Doğu Türkistan ile ilgili olarak verdiği malumatlar da Buhara Hanlığı'na nispeten az olsa da oldukça kıymetlidir.

F.S. Efremov'un notlarını okumadan önce onu daha iyi anlayabilmek amacıyla Buhara Hanlığı'nda Mangıt Hanedanı'nın Muhammed Rahim Biy'le birlikte iktidara gelişine ve Danyal Biy Atalık döneminin önemli siyasi hadiselerine göz atmakta yarar vardır.

3. Muhammed Rahim Biy Atalık'tan Danyal Biy Atalık'a Kısaca Buhara Tarihi

Ebulfeyz Han Döneminde Buhara Hanlığı ve Nadir Şah'ın Türkistan Seferi

Buhara Hanlığı'nda XVII. yüzyılın başında iktidara gelen Canoğulları (Ashtarhan) Hanedanı temsilcileri ülkede siyasi istikrarı bir türlü sağlayamadılar. Neticede XVIII. yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde Hanlık birkaç müstakil ve yarı müstakil bölgeye ayrıldı. Ebulfeyz Han'ın (1711-1747) iktidarı devrinde ülkede meydana gelen iç karışıklıklar ve bunun sonucunda merkezi otoritenin ortadan kaybolması ahalinin yaşamını oldukça ağırlaştırdı. Bu dönemde Buhara Hanlığı'nın her tarafında isyanlar oluyor ve Özbekler birbirleriyle çatışıyorlardı.³ Hanlığın kötü vaziyetinden istifade eden Hive Hanı Şirgazi 1719 yılında gerçekleştirdiği saldırıyla başkent Buhara'ya bir günlük mesafeye kadar olan toprakları büyük bir yıkıma uğrattı.⁴ 1720-1725 döneminde Buhara'da bulunan Rusya Elçisi Florio Beneveny tarafından ifade edildiği üzere Hanlığın sosyo-ekonomik hayatına büyük darbe indiren siyasi kriz ortamının neticesinde başında ayrılıkçı yöneticilerin bulunduğu Belh, Bedeşşan, Hisar, Hocend, Türkistan, Anthoy ve benzeri büyük vilayetler artık Buhara'nın hâkimiyetinden çıktı.⁵ Hiç kuşkusuz, 1709'dan itibaren Özbeklerin Ming Hanedanı'nın kontrolüne girmeye başlayan Hokand merkezli Fergana Vadisi de bu listeye dâhildi.⁶ 1720'li yıllarda Cengiz soyundan Recep Han'ın başkaldırısının merkezi olan Semerkant⁷ ve ayrılıkçı Kenegeslerin bulunduğu Şehrisebz de Buha-

³ Abdurrahman Tali, *Tarih-i Abu-l-Fayz-hani (İstoriya Abulfayz-hana)*, Perevod A.A. Semenova, İzd. FAN, Taşkent 1959, s. 44.

⁴ *Poslannik Petra I na Vostoke Posolstvo Florio Beneveni v Persiyu i Buharu 1718-1725 Godah*, Glavnaya Redaktsiya Vostochnoy Literatury İzdatelstva "Nauka", Moskva 1986, s. 126.

⁵ *A.g.e.*, s. 123.

⁶ Dinçer Koç, *Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı (XIX. Yüzyılın İlk Yarısı)*, İdeal Kültür Yay., İstanbul 2015, s. 13-15.

⁷ 1721-1722 yıllarında Buhara Hanlığı'nın en etkili kabilelerinden biri olan Kataganların lideri İbrahim Biy Semerkant tahtına Hive Hanı Şirgazi (1715-1728)'nin biraderi olan Recep Sultan'ı çıkardı ve onun adına Semerkant Vilayeti'ni yönetmeye başladı. Recep Sultan ve İbrahim Biy 1725 yılında Buhara'ya saldırıya geçtiler. Ancak Buhara ordusu Vapkent yakınlarında onları geri püskürtmeyi başardı. Ertesi sene Recep Han yeniden Buhara'ya bir saldırı gerçekleştirdi ve Buhara

ra Hanı'nın kontrolünden çıkan bölgeler arasındaydı. Aynı dönemde Kazaklar da Maveräünnehir'e saldırdılar. Onlar 1722-1730 yılları boyunca Zerefşan Vadisi'nin yerleşik alanlarına saldırarak birçok yeri yağmaladılar ve verimli tarım alanlarını talan ettiler.⁸ Bu olaylarla muvazi olarak merkezi otoritenin tamamen ortadan kalkması Maveräünnehir'i adeta istilaya açık bir hale getirdi.

Buhara Hanlığı'nda Mangıt Hanedanı'nın iktidara gelmesi Ebulfeyz Han devrinde ortaya çıkan siyasi istikrarsızlığın yanı sıra İran'da hâkimiyeti ele geçiren Nadir Şah'ın siyasi faaliyetleri ve askeri seferleriyle bağlantılıdır. Tarihi malumatlarımıza göre 1737-1738'de Belh'i zapt eden Nadir Şah'ın oğlu Rızakuli Mirza 10-12 bin kişilik ordusuyla Amu-Derya'nın sağ tarafına geçerek Buhara Hanlığı'nın önemli vilayetlerinden biri olan Karşi'yi kuşattı. Ebulfeyz Han, Hive Hanı İlbars'ın yolladığı 45 bin kişilik destek kuvvetine rağmen İran ordusuna mağlup olmaktan kurtulamadı ve Karşi Kalesi'ne çekildi. Ancak Rızakuli, babasının emriyle kuşatmayı kaldırarak Belh'e dönünce Ebulfeyz Han kısa bir süreliğine olsa da rahatladı.⁹

Hanlığın içerisinde bulunduğu zor duruma ve dış tehditlere rağmen Ebulfeyz Han vaktinin çoğunu içki içerek eğlence meclislerinde geçiriyordu.¹⁰ Onun iktidarının son döneminde yönetim Mangıt kabilesinin temsilcisi Hüdayaroğlu Muhammed Hâkim Biy Atalık'ın kontrolü altındaydı. O hanlığın içerisinde bu-

ordusunu bozguna uğratarak başkente kadar kovaladı. Üçüncü çatışma Kermine Kalesi yakınlarında cereyan etti. Muhammed Hâkim Biy Recep Han'ın ordusunu zorlukla geri püskürttü, M.A. Abduraimov, *Oçerki Agrarnih Otnoşeniy v Buharskom Hanstve v XVI - Pervoy Polovine XIX Veka*, T.1, İzd. Fan, Taşkent 1966, s. 170-175. Ayrıca bkz. *İstoriya Samarkanda v Dvuh Tomah*, Otvetstvennyy Redaktor İ.M. Muminov, T.1, İzd. Fan, Taşkent 1969, s. 263-264.

⁸ P.P. İvanov, *Oçerki po İstorii Sredney Azii (XVI - Seredina XIX v.)*, İzd. Vostochnoy Literaturı, Moskva 1958, s. 93-95; A. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi Cilt I Batı ve Kuzey Türkistan*, 2. bs., Enderun Yay., İstanbul 1981, s. 163-170. 1723 yılında Kalmukların (Çungarların) Kazak topraklarını istilasıyla birlikte çok sayıda Kazak Buhara Hanlığı başta olmak üzere Türkistan'ın farklı yerlerine göç etmek zorunda kaldılar. Bu hususta F. Beneveni'nin şu sözleri ilgi çekicidir: "...(*Ebulfeyz Han*) benim bulunduğum sıralarda, Buhara Hanı Recep Han'ın hak iddiası ve kendine muhalif Özbeklerin haricinde, komşu halklar olan Kara Kalmuklar (Çungarlar), Kazaklar, Karakalpaklar ve Hivelilerden de korkuyordu.", *Poslannik Petra I na Vostoke Posolstvo Florio Beneveni...*, s. 126; Bu hususta geniş bilgi için bkz. A.K. Alekseev, *Politiçeskaya İstoriya Tukay-Timuridov po Materialam Persidskogo İstoriçeskogo Soçineniya Bahr al-asrar*, İzd. S. Peterburgskogo Universiteta, Saint-Petersburg 2006, s. 197-200; F. Efremov'a göre Buhara Hanlığı'nı Kazakların saldırıları ve istilalarından Ebulfeyz Han tarafından Topçubaşı makamına getirilen Rus asıllı komutan ve onun emrindeki Buhara ordusundan görevli Rus ve Tatar asıllı askerlerin kahramanlıkları kurtarabilmiştir. F.S. Efremov, *Stranstvovanie Filippa Efremova v Kirgizskoy Stepi, Buharii, Hive, Persii, Tibete i İndii i Vozvraşçenie ego Ottuda Çerez Angliyu i Rossiyu*, 3-e Vnov Pereizd., İsp. i Umnoj. İzd. Pod. Red. Magistra Petra Kondireva, Kazan 1811, s. 90-91.

⁹ Mirza Mehdi-han Astrabâdi, "İstoriya Nadir-Şaha (Tarih-i Nadiri)", *Materialı po İstorii Turkmen i Turkmenii XVI-XIX vv. İranskıe, Buharskie i Hivinskie İstoçniki*, T.II, İzd. AN SSR, Moskva-Leningrad 1938, s. 139. "*Tuhfat-al-honi*" (Tarih-i Rahim-hani) adlı eserin müellifi Muhammed Vefa-i Kerminegi'ye göre ise Karşi'yi kuşatan Rızakuli'ye karşı Ebulfeyz Han Semerkant Hâkimi Adinakuli Bahadır'ın altı bin süvarisinin de dâhil olduğu ordusuyla harekete geçti. Ancak sayıca üstün olmasına karşın Rızakuli'nin ordusu tarafından mağlup edildi ve Karşi'ye çekilerek orada direniş organize etmeye çalıştı. Bu arada Rızakuli'nin kuvvetleri Şulluk Kalesi'ni kuşatarak yıktı. Ancak İlbars Han'ın 60 bin kişilik kalabalık bir orduyla Harezm'den Buhara'ya yardıma geldiğini duyan Rızakuli Buharahırlarla barış yaparak Belh'e geri çekildi. Muhammed Vefa-yi Kerminegi, "*Tuhfat-al-honi*" (Tarih-i Rahim-hani), rukopis İV AN RU, No: 16, s. 30a-34b' Djurabayev Djamşed Habibullaeviç, *Buharskiy Emirato Pervoy Polovinu XVIII-Pervoy Polovinu XIX VV. v Pismennuh İstoçnikah*, Dissertatsiya na Soiskanie Uçenoy Stepeni Doktora İstoriçeskikh Nauk, Hunjand 2014, s. 75-76'dan naklen.

¹⁰ Mirzâ Abdal Azim Sâmî, *Ta'rih-i Salâtin-i Mangitiya (İstoriya Mangitskih Gosudarey)*, İzdanie Teksta, Predislovie, Perevod i Primeçaniya L.M. Epifanovoy, İzd. Vostochnoy Literaturı, Moskva 1962, s. 41.

lunduğu zor durumu aşmak için çareyi Nadir Şah'a müracaat etmekte buldu. Bu amaçla ona tâbi olacağını belirten bir mektup gönderdi.¹¹

XVIII. yüzyıl tarihçisi Mirza Mehdi-han Astrabadi'nin belirttiğine göre Hâkim Biy Atalık, Nadir Şah'ın 27 Ağustos 1740'ta Buhara'ya ait Kerki'ye geldiğini işitince oğlu Muhammed Rahim'i Hisar ve Karşı hâkimleri ve çok sayıda kumandan ve zadeganla birlikte onun otağına yolladı. Buhara heyeti dâhilindeki yüksek orun sahipleri boyun eğerek Nadir Şah'a hizmet etmekten şeref duyacaklarını belirttiler. O bundan büyük memnuniyet duydu. Birkaç gün sonra Çarcuy yakınlarında kurulan duba köprü üzerinden Amu-Derya'yı geçen İran ordusu Buhara'ya doğru ilerlerken bu kez bizzat Hâkim Biy Atalık ve refakatindeki kabile temsilcilerinden ve Buhara'nın önde gelen şahsiyetlerinden oluşan büyük bir grup bağlılıklarını ve itaatlerini bildirmek üzere Nadir Şah'ın huzuruna çıktı. Buhara heyeti orada iki gün kaldıktan sonra Nadir Şah tarafından Ebulfeyz Han'ı otağına getirip kendisine itaat etmesi ve af dilemesi için Buhara'ya gönderildi. Bu arada Nadir Şah'ın ordusu Karakul üzerinden başkent istikametine doğru manevralar yaparak Buhara'ya dört fersah mesafede kamp kurdu. Ebulfeyz Han direniş gösterme imkânından yoksundu. Çünkü onun Türkistan'ın en uzak bölgelerinden topladığı Türkmen ve Özbeklerden meydana getirdiği ordusu Nadir Şah tarafından bozguna uğratılmıştı. Bu yüzden boyun eğmekten başka bir çaresi kalmadı. Neticede Hâkim Biy Atalık, hocalar, kabile temsilcileri ve Buhara'nın diğer önde gelen şahsiyetleri ile birlikte Nadir Şah'ın huzuruna çıkarak ona itaatini bildirdi.¹² Bunun üzerine Nadir Şah Ebulfeyz'i vassalı olarak ilan etti, onun Han unvanını tasdik etti ve Türkistan'ı yönetmekle görevlendirdi.¹³

Nadir Şah güvenini kazanan Hâkim Biy Atalık'ın biraderi Danyal Biy'i Kermine Hâkimi olarak atadı. Ayrıca Buhara ile İran arasında yapılan anlaşmaya göre her iki ülke arasında doğal sınır olarak Amu-Derya'nın güney tarafı kabul edildi. Belh'den Çarcuy'a kadar uzanan topraklar İran'a bağlandı. Buhara yönetimi İran'a bir miktar tahıl vermeyi ve İran ordusunu 10 bin süvari ile takviye etmeyi kabul etti.¹⁴ Anlaşmayı pekiştirmek amacıyla Nadir Şah Ebulfeyz Han'ın kızlarından biriyle evlendi.¹⁵

Muhammed Rahim Biy'in Buhara'da Hâkimiyeti Ele Geçirmesi ve İcraatları

İran Şahı, Ebulfeyz Han'ı resmiyette tahtta bırakmış olmasına rağmen gerçekte bütün yetki o andan itibaren Mangıt Emiri Muhammed Hâkim Biy

¹¹ Djurabayev Djamşed Habibullaeviç, *a.g.e.*, s. 77.

¹² Mirza Mehdi-han Astrabadi, *a.g.e.*, s. 140-141.

¹³ M.A. Abduraimov, *a.g.e.*, s. 177.

¹⁴ *İstoriya Uzbekskoy SSR v Çetreh Tomah*, T.1, İzd. "Fan" Uzbekskoy SSR, Taşkent 1967, s. 564.

¹⁵ *İstoriya Uzbekistana (XVI-Pervaya Polovina XIX Veka)*, İzd. "FAN" Akademii Nauk Respubliki Uzbekistan, Taşkent 2012, s. 177. XVIII. yüzyıl tarihçisi Muhammed Vefa Kerminegi'nin belirttiğine göre Muhammed Hakim Atalık'ın oğlu Muhammed Rahim Nadir Şah'ın yanına annesiyle birlikte gelmişti. Annesi İran Şahı'ndan oğlunu kendi koruması altına almasını rica etmişti. XVIII. yüzyılın başka bir tarihçisi Mir Abdükerim Buhari'ye göre ise Muhammed Rahim İran Şahı'na Ebulfeyz Han'ın adına değerli hediyelerle birlikte gelmişti. Bkz. M.A. Abduraimov, *a.g.e.*, s. 169.

Atalık'ın eline geçti. Nadir Şah Buhara'dan ayrılırken iç çekişmelerin önde gelen şahsiyetleri dâhil 12 bin aristokrat ve yüksek orun sahibini kendisiyle birlikte İran'a götürdü. Geleceğin Mangıt hükümdarı Muhammed Rahim de Şah'la birlikte gidenler arasındaydı. İran'a götürülen Buharalı göçmenlerin sorumlusu olan Rahimkul Kalmuk'un bir süre sonra Meşhed'de ölmesinin ardından Nadir Şah'ın emriyle bu görev Muhammed Rahim Biy'e verildi. Bu Mangıt Beyi Buhara'yı ancak babası Muhammed Hâkim Biy'in ölmesi üzerine 1743 yılında ziyaret edebildi.¹⁶ Muhammed Rahim'in Buhara'ya nihai olarak gelişi ise 1745 yılında gerçekleşti. O Hitay Kıpçakların Katta-Kurgan'dan İbadullah Biy önderliğinde çıkardıkları ve Buhara'da Şeyh Bahaeddin Nakşibendi'nin türbesi dâhil birçok yeri yağmaladıkları ayaklanmayı bastırmak üzere Nadir Şah tarafından kendine tabi Özbeklerle birlikte Buhara'ya gönderildi. Şah'ın emriyle Behbudhan Cindaul ve Hasankulihan Bayat'ın komutasındaki Kızılbaş kuvvetleri de ona refakat etmekle görevlendirildi.¹⁷ Neticede Rahim Biy ayaklanmacıları Semerkant'a kadar kovaladı. Ayrıca bazı emirleri Nesef, Şhrisebz ve diğer uzak yerlere sürgün etti. Bu icraatlarıyla hanlığın birliğinin muhafazası için mücadele etti ve aynı zamanda kendine yüksek iktidar yolunu açmaya çabaladı. Mirza Abdal Azim Sami'nin yazdığı gibi Muhammed Rahim Biy faaliyetleri ile Buharalıları kendine karşı korkuya sevk etti ve bu yüzden halk ona itibar etmeye başladı.¹⁸ Ebulfeyz Han da Muhammed Rahim Biy'e "emir'ül-umera (emirlerin emiri)" unvanını bahşetti.¹⁹

Nadir Şah'ın 1747'de Meşhed'de ölmesi Muhammed Rahim'e Buhara tahtının yolunu açtı. Kısmen XVIII. yüzyıl İran tarihçisi Muhammed Kazım'ın "Name-i Alamara-i Nadiri" adlı eserinde²⁰ kısmen de Muhammed Vefa Kerminegi'nin "Tuhfat-al-hani" (Tarihi Rahim-Hani)²¹ adlı eserinde Ebulfeyz Han'ın Buhara tahtından uzaklaştırılmasının Kızılbaş ordusunun komutanı Behbudhan tarafından toplanan Muhammed Rahim Biy'in de katıldığı meclis toplantısında alınan kararla 1747 yılının Recep ayının ilk günü (9 Haziran) gerçekleştiği bildiriliyor. Toplantıda devlet yönetiminin zayıflaması ve askeri kuvvetleri komuta etmekte ehliyete sahip olmaması nedeniyle "Padişah Ebulfeyz Han'ın" devletin yüksek iktidarından uzaklaştırılması ve yerine onun on iki yaşındaki oğlu Abdülmümin'in getirilmesi uygun görüldü. Böylece devlet yönetiminde hiçbir tecrübesi olmayan çocuk yaştaki Abdülmümin Buhara tahtına oturuldu. Gerçekte bütün yetki Muhammed Rahim Mangıt'ın eline geçti. Tahttan

¹⁶ Mirzâ Abdal Azîm Sâmi, *a.g.e.*, s. 42-43.

¹⁷ Mirzâ Abdal Azîm Sâmi, *a.g.e.*, s. 43; Mir Abdoul Kerim Boukhary, *Histoire de L'asie Centrale (Afghanistan, Boukhara, Khiva, Khoqand) Depuis les dernieres années du règne de Nadir Châh (1153), jusqu'en 1233 de l'Hégire (1740-1818)*, Publiée, Traduite et Annotée par Charles Schefer, Paris 1876, s. 107-109.

¹⁸ Mirzâ Abdal Azîm Sâmi, *a.g.e.*, s. 43.

¹⁹ Djurabayev Djamşed Habibullaeviç, *a.g.e.*, s. 81; M.A. Abduraimov, *a.g.e.*, s. 179.

²⁰ Bkz. Muhammad Kazim, *Name-yi 'Alamara-yi Nadiri*, T.3, İzd. Nauka, Moskva 1966, 1.186b-197a.

²¹ Muhammed Vefa-yi Kerminegi, "Tuhfat-al-honi" (Tarih-i Rahim-hani), 195a-195b' Djurabayev Djamşed Habibullaeviç, *a.g.e.*, s. 82'den.

indirilen Ebulfeyz Han, elleri ve ayakları bağlanarak İran askerlerinin refakatinde Kalandarhan bahçesine götürülerek bir odada hapsedildi.²²

Bu hadiseye değinen başka kaynaklara göre Nadir Şah'ın ölüm haberini gizli tutan Muhammed Rahim Biy önce Ebulfeyz Han'ın tutuklanmasını emretti. Onun kendisiyle ilgili planlarını öğrenen Han, Ark'tan kaçmak ve Cuybar şeyhlerinin mahallesinde saklanmak zorunda kaldı, sonra da Namazgâh Kapısı'ndan şehri terk etti. Tahttan indirilen son Canoğulları Hanı Hac yapmak üzere Mekke'ye gitmek için Muhammed Rahim'den destek istedi. Ancak yakalanarak Mir Arab Medresesi'nde nezaret altında tutuldu. Bu hadiseyi haber alan İran askerleri ve Ebulfeyz Han'ın taraftarları Çingiz soyundan gelen ve Nadir Şah'ın kaynatası olan hükümdarı özgürlüğüne kavuşturmak için ayaklanma hazırlıklarına başladılar. İran askerleri daha sonra Buhara'yı kuşattılar, ancak Muhammed Rahim İran ordusunun hizmetinde bulunan Afganların tarafına yaslanmak suretiyle düşman kuvvetlerini bozguna uğratmayı başardı. İran askerlerinin Kiblegâh Kapısı'ndan başkente girmelerine müsaade eden Muhammed Rahim onlara Nadir Şah'ın ölüm haberini verdi.²³ Ayrıca Kızılbaş askerlerine İran Şah'ının öldüğünü henüz Hanlığın ahali öğrenmeden barışla Buhara'yı terk etmelerini tavsiye etti. O böylece kendi hareketini "bu ülkenin halkı sizin eski düşmanınızdır" düsturuyla motive ediyordu.²⁴ Aksi takdirde Özbek kabilelerini cihada davet etmekle onları tehdit etti. Neticede Kızılbaşlar otağlarını ve toplarını bırakıp ülkelerine dönmek zorunda kaldılar.²⁵

F. Efremov Muhammed Rahim'in Buhara'da hâkimiyeti ele geçirmesi hususunu çok daha farklı bir şekilde izah etmektedir. Onun belirttiğine göre Buhara seferinden sonra Nadir Şah Ebulfeyz Han'ın kızını kendine eş olarak aldı ve Özbeklerden ve başkalarından çok sayıda kişiyi kendi ülkesine götürmek üzere ordusuyla yola çıktı. Kumlu yolda ağırlığını hafifletmek için ağır toplarından bir kısmını bıraktı ve böylece başkentine ulaştı. Ebulfeyz Han'ın kızı İran'da yaşarken hastalandı ve kocası Nadir Şah'tan anne babasını ve Bahaeddin Nakşibendi'nin türbesini ziyaret etmek için Buhara'ya gitmesine müsaade etmesini rica etti. Şah ona izin verdi ve Muhammed Rahim'i emrine verdiği bir miktar İranlı askerle ona refakat etmekle görevlendirdi. Rahim Biy henüz Buhara'ya varmadan yolda Şah'ın ölüm haberini aldı. Önce askerlerin itaatini sağladı, sonra da ziyaretin asıl sebebi ortaya çıkmasını diye Ebulfeyz Han'ın kızını sakladı. Bu arada Şah adına Ebulfeyz'in öldürülmesi ve Atalık makamına kendisinin gelmesi hakkında sahte bir kararname yazdı. Buhara'ya gelerek Han bahçesi Cizmanda'da yerleşti, Ebulfeyz Hanı Nadir Şah'ın emirlerini ileteceği bahanesiyle yanına çağırdı ve onu rehin aldı. Daha sonra Nadir Şah'ın Ebulfeyz'in öldürülmesi, yerine oğlunun geçirilmesi ve Muhammed Rahim'in Atalık makamına getirilmesi hakkındaki kendi hazırlattığı sah-

²² B.A. Ahmedov, *İstoriko-Geografıçeskaya Literatura Sredney Azii XVI-XVIII vv. (Pismennue Pamyatnik)*, İzd. Fan, Taşkent 1985, s. 113; Djurabayev Djamşed Habibullaeviç, *a.g.e.*, s. 82-83.

²³ Mir Abdoul Kerim Boukhary, *a.g.e.*, s. 111-113; Mirzâ Abdal Azim Sâmî, *a.g.e.*, s. 44; M.A. Abduraimov, *a.g.e.*, s. 381.

²⁴ Mirzâ Abdal Azim Sâmî, *a.g.e.*, s. 45.

²⁵ Mir Abdoul Kerim Boukhary, *a.g.e.*, s. 113-114.

te kararnamesini şehrin ileri gelenlerine yollayarak onların da desteğini aldı. Böylesi bir kurnazlıkla şehri ele geçirdi ve Ebulfeyz Han'ı da öldürterek yerine oğlunu geçirdi, kendisi de Atalık makamını alarak Hanlığın gerçek iktidarının sahibi oldu.²⁶

Buhara Emiri Şah Murad 1789'da Osmanlı Sadrazamı'na gönderdiği mektubunda Muhammed Rahim Biy'in iktidara gelişini şöyle anlatmaktadır:

“Eskiden beri bu memleketlerin padişâhı Cengiz neslinden idi. Vakta ki rafîzi Nâdir Şah galebe etti, devlet erkânından pek çoğu züllete düşüp hakaret gördü ve rezil kimseler makam sâhibi oldu. Hattâ o zaman akrabamız olan Muhammed Rahim Han'a emrolunmuş ki Ebulfeyz'i hükümetten indirsin ve yerine, hanedana zarar gelmemesi için bir yabancı değil fakat yine Ebulfeyz'in evlâdından birini padişah yapsın. Böylece yerine padişâh olan oğlu şeytana uyarak o zatı şehit etmiş ve aynı zamanda, bozguncuların tahrikiyle yedi evlâdını dahi şehit etmiştir. Sonra kendinin Abdülmümin Han ve Lütfullah Sultan adlarında iki oğlu kalmış, az sonra da yukarıda adı geçen Muhammed Râhim Han da bu ikisini şehit etmiştir.”²⁷

Şah Murad'ın mektubundan Abdülmümin'in Ebulfeyz'in oğlu değil de torunu olduğu anlaşılmaktadır. Aynı zamanda diğer kaynaklardan farklı bir şekilde mektupta Abdülmümin'den sonra Han tahtına çıkarılan kişinin adının Ubeydullah değil de Lütfullah olarak geçmesi de ilgi çekicidir.

Neticede Ebulfeyz Han 1747 yılının Mayıs ayında Muhammed Rahim Biy'in emriyle idam edildi. Şah ve Han'ın ölüm haberini alan İran kuvvetlerinin komuta kademesinin Afganların ihaneti nedeniyle Muhammed Rahim Biy'le anlaşma yapmaktan başka çaresi kalmadı. Böylece Buhara'da yüksek yönetim makamına Çingiz soyundan olmayan Mangıt asıllı Muhammed Rahim Biy geçti ve Hanlığın mutlak hâkimi o oldu. Han tahtına oturttuğu Ebulfeyz Han'ın 12 yaşındaki oğlu Abdülmümin'i de vesayeti altında tuttu.²⁸ Mirza Abdal Azim Sami'nin ifade ettiği üzere o “kızını Abdülmümin Han ile evlendirerek devletin tam hak sahibi hükümdarı haline geldi.”²⁹ Mirza Şems Buhari'nin eserini yorumlayan V.V. Grigoryev'in bildirdiğine göre Abdülmümin'in adamları onun tahta çıkmasından altı yıl sonra Rahim Biy'i ortadan kaldırmaya karar verdiler ve bu amaçla bir suikast tertip ettiler: genç hükümdarın öğlen yemeğine Rahim Biy'i davet ettiler. Bu sırada odada gizlenen bir kişi onun üzerine doğru tüfekten ateş açtı, mermi Rahim Biy'in şapkasını delerek geçti, ancak kendisine bir zarar vermedi. Bundan dolayı onun taraftarları hükümdarın bürokratlarını katlettiler, altı ay sonra Abdülmümin Han'ı da bir kuyuya atarak boğdular.³⁰ Mir Abdulkerim Buhari Abdülmümin Han'ın öldürülmesini şöyle

²⁶ F.S. Efremov, *a.g.e.*, s. 91-92.

²⁷ Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, İÜ Yay., İstanbul 1990, s. 23-24.

²⁸ *İstoriya Uzbekistana (XVI-Pervaya Polovina XIX Veka)*, s. 179-180.

²⁹ Mirzâ Abdal Azim Sâmi, *a.g.e.*, s. 45-46.

³⁰ Mirza Şems Buhari, *O Nekotorh Sobitiyah v Buhare, Kokande i Kaşgare. Zapiski Mirzi Şemsa Buhari*, İzd. V Tekste s Perevodom i Primeçaniyami V.V. Grigoryevim, Kazan 1861, s. 91.

anlatmaktadır: “Muhammed Rahim adamlarına Abdülmümin Han’ın Çarh-i Ab adlı kuyuya bakması için götürmelerini emretti. O kuyunun kenarında oturmuştu ve onun dibini seyrediyordu, o sırada bazı alçaklar, onu Yusuf misali aşağıya attılar. Onu çıkardıklarında artık ölmüştü.”³¹ F. Efremov’a göre Abdülmümin’in öldürülmesine sebep olan suikast tertibini yapan kendi babası Ebulfeyz’in öldürülmesinin intikamını almak isteyen Muhammed Rahim Biy Atalık’ın karısından başkası değildi.³²

Muhammed Rahim, Abdülmümin Han’ın öldürülmesinden sonra Buhara tahtına Ebulfeyz Han’ın diğer oğlu Ubeydullah’ı geçirdi. Fakat onu da 18 ay gibi kısa bir süre sonra ortadan kaldırmakta gecikmedi. Bu arada kendisi de Ebulfeyz Han’ın kızıyla evlendi. Böylece 1756 yılında Han unvanını alarak Buhara tahtına oturdu.³³ Tarihçi Muhammed Vefa Kerminagi’nin belirttiğine göre Muhammed Rahim gözleri bağlanmış bir şekilde beyaz keçe kilime oturuldu ve taç giyme törenine geçirildi. Mangıt, Utarçi, Bahrin ve Saray adlı dört büyük Özbek kabilesinin temsilcilerinin her biri keçe kilimin dört köşesinden birini tutuyordu. Buhara’da meşhur Mahtum Azam Kasanî, Seyid Ata, Hoca Muhammed İsmail Cuybarî ve Hoca Ahrar’ın yolunun takipçilerinin temsilcileri ve aynı şekilde dodho, tuksaba, sadr, reis ve bazı ordu kumandanları da kilimin kenarlarını tutuyorlardı. Böylece yeni hükümdar tahta oturtuldu.³⁴ Bundan sonra Cuma hutbeleri onun adına okunmaya başlandı. Ayrıca yeni basılan paralara onun adı “Muhammed Rahim Bahadur Han” olarak yazıldı.³⁵

Fiili olarak 1747’den itibaren iktidara gelen Muhammed Rahim Han hâkimiyetinin ilk günlerinden itibaren merkezi otoriteyi sağlamak amacıyla büyük emirleri kendi tarafına çekmeye gayret etti. Bununla birlikte emirlerden hiç biri ayrılıkçı ihtiraslarla ona karşı kafa kaldırmadı. Zira Muhammed Rahim gerek yüksek rütbelere vererek, gerekse de değerli hediyelerle onları kendi işbirlikçileri haline getirdi.³⁶

Mangıtlar hâkimiyetlerinin ilk senelerinde ülkenin birliğinin ve merkezi otoritenin sağlanması için büyük çaba gösterdiler. İktidara muhalif olanlar arasında Nurata Vilayeti’nin Hâkimi Togay Murad Barkud ve İbadullah Bahrayn vardı. Muhammed Rahim onlara karşı defalarca sefer düzenledi ve bazı

³¹ Mir Abdoul Kerim Boukhary, *a.g.e.*, s. 115. 1812-1813 yıllarında Türkistan’a gerçekleştirdiği seyahatle meşhur olan Mir İzzettullah da aynı hadiseden bahsetmektedir. Bkz. *Travels in Central Asia by Meer Izzut-oollah in the Years 1812-1813*, Translated by Captain Henderson, Calcutta 1872, p. 71.

³² F.S. Efremov, *a.g.e.*, s. 94.

³³ P.P. İvanov, *a.g.e.*, s. 103-104; Yuri Bregel, “Mangits”, *Encyclopedia of İslam*, Vol. VI, Leiden (Brill), 1991, p. 418; Anke von Kügelgen, *Die Legitimierung Der Mittelasiatichen Mangitendynastie in den Werken ihrer Historiker (18. - 19. Jahrhundert)*, İstanbul 2002, s. 70. Mirza Şems Buhari’ye göre Muhammed Rahim Biy’in evlendiği Ebulfeyz Han’ın kızının adı Yulduz Begüm’dü, *a.g.e.*, s. 3. Mir İzzattullah’a göre ise Rahim Biy Ebulfeyz Han’ın Şumsman Ayem adlı kızıyla evlenmişti, *a.g.e.*, p. 71.

³⁴ Mirzâ Abdal Azim Sâmî, *a.g.e.*, s. 46; B.A. Ahmedov, *a.g.e.*, s. 118; Muhammed Bilal Çelik, *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2009, s. 66-67.

³⁵ Mirzâ Abdal Azim Sâmî, *a.g.e.*, s. 46; V.V. Velyaminov-Zernov, “Moneti Buharskaya i Hivinskaya”, *Trudi Vostochnogo Otdeleniya Russkogo Arheologičeskogo Obşçestva*, St. Peterburg 1859, s. 409; E.A. Davidoviç, *İstoriya Monetnogo Dela Sredney Azii XVII-XVIII vv. (Zolote i Serebyanne Monet Djanidov)*, Duşanbe 1964, s. 178-183.

³⁶ Mirzâ Abdal Azim Sâmî, *a.g.e.*, s. 46.

darbeler indirdi. Onların haricinde Şehrisebz Vilayeti'nin Hâkimi Alim Biy Keneges, Hisar Hâkimi Emin Biy Yüz ve Şirabad Hâkimi Şirali Biy merkezi otoriteye boyun eğmeye diremiyorlardı.³⁷ Muhammed Rahim sadece 1750-1752 yıllarında Şehrisebz'in müstakil olmaya çalışan Kenegeslerine karşı dört sefer icra etti. Vaziyet iktidarı, zor ve muhalif siyasi durumu makbul yollarla çözüme sevk ediyordu. Kısmen farklı kabilelerin ayrılıkçı faaliyetlerini azaltmak amacıyla onların asıl yurtlarından başka topraklara göç ettirilmesi siyaseti uygulamaya sokuldu. Miyankal'dan yedi kabile, Nurata'dan Burkutlar, Kabadian'dan Durmenler, Şehrisebz köyü Sangfuruş'tan Kenegesler ve Urgutlar, Hisar'dan Şadman dağlıları "ok uyli" sürecine tabi tutuldular ki, bu onların kendi topraklarından ülkenin başka yerlerine göç ettirilmeleri anlamına geliyordu.³⁸ Bu uygulamayla yaklaşık 20 bin aile yer değiştirdi.³⁹ İktidarın merkezi otoriteyi ve ülkenin birliğini sağlama siyasetinden haklarının kısıtlanmasından dolayı memnuniyetsiz olan bazı yöneticiler kendilerine ülke dışından müttefikler aramaya çabaladılar. Bunun üzerine Afgan hükümdarı Ahmed Şah'ı kendi tarafına çekmeye çalışan Hisar'daki Yüzlerin Hâkimi Muhammed Emin Biy onlardan biriydi. 1753 yılında kendi adamlarından oluşan bir heyeti yardım rica etmek amacıyla Afganistan'a yolladı. Ancak bu girişim onun için beklenen neticeyi sağlamadı.⁴⁰ Ne var ki, Muhammed Rahim Biy'in zorlamalarından rahatsız olan Amu-Derya'nın güneyinde yer alan dört vilayete hâkim aksakallar ve Belh'in batısındaki toprakları kontrolü altında tutan Özbek asilzadesi Meymene Hâkimi Hacı Biy Ming'in girişimleriyle Belh ve Meymene Buhara Hanlığı'nın kontrolünden çıkarak Afganların hâkimiyetine girdi. Zira Ahmed Şah Durranî onları kendi yanına çekmeyi başardı.⁴¹

Muhammed Rahim ülkenin iç meselelerini bazen komşu devletlerle işbirliği yaparak çözmeye kalkışıyordu. Nitekim Hokand hükümdarı İrdana Biy ile ittifak kurarak 1754-1755 yıllarında hâkimiyet altına alınamayan Uratübe Beyliği'ne karşı sefer düzenledi.⁴² Ayrıca Taşkentli hocalarla ve Kaşgar'ın yöneticileriyle o dönemde Türkistan şehirlerini ve köylerini sıklıkla istila eden Kalmuklara karşı ittifak kurdu.⁴³

Muhammed Rahim merkezi otoriteyi ve ülkenin birliğini sağlamak amacıyla 1756-1757 yıllarında Hisar'a sefer düzenledi. Orayı zapt ettikten sonra hâkim olarak amcası Danyal Biy'i atadı ve onu bütün dağlık bölgelerin yöneti-

³⁷ Mirza Salimbek, *Kaşkûli Salimiy Tavarihi Muttakaddimin va Muntaahirin*, Fors-Tojik Tiliden Üzbekçaga Dotsent Narzullo Yuldoşev Ügirgen, Buhoro 2003, b. 287.

³⁸ B.A. Ahmedov, *a.g.e.*, s. 116; *İstoriya Uzbekistana (XVI-Pervaya Polovina XIX Veka)*, s. 181.

³⁹ P.P. İvanov, *a.g.e.*, s. 102-103; Djamşed Habibullojeviç Djurabayev, "Borba za Tsentralizatsiyu Gosudarstvennoy Vlasti v Buharskom Hanstve v Period Pravleniya Muhammada Rahim-Hana (1747-1758)", *Vestnik Tadjikskogo Gosudarstvennogo Universiteta Prava, Biznesa i Politiki, Seriya Gumanitaruh Nauk*, 2012, No: 3 (51), s. 238.

⁴⁰ B.A. Ahmedov, *a.g.e.*, s. 117.

⁴¹ Jonathan L. Lee, *The 'Ancient Supremacy': Bukhara, Afghanistan and the Battle for Balkh, 1731-1901*, Leiden, New York, Brill 1996, p. 79-84.

⁴² Hudayarhanzade, *Andjum At-Tavarih (Zvezdi İstori)*, Perevod s Persidcko-Tadjikskogo Yazıka, Vvedeniya i Kommetarii Ş. Vohidov i S. Elşibayev, "Yangi Asr Avlodi", Taşkent 2011, s. 70-71.

⁴³ B.A. Ahmedov, *a.g.e.*, s. 117; *İstoriya Uzbekistana (XVI-Pervaya Polovina XIX Veka)*, s. 182.

miyle görevlendirdi. Daha sonra Miyankal, Semerkant, Uratübe ve Şehrisebz'e seferler düzenledi ve bu vilayetleri hâkimiyeti altına almayı başardı.⁴⁴

Buhara Hanlığı'nda uzun mücadelelerden sonra merkezi otoriteyi sağlayan Muhammed Rahim'in nüfuzu komşu ülkelerde de kendini göstermeye başladı. Nitekim Hive Hanı Gaip'ten memnun olmayan Harezmi ahalisinin müracaatı üzerine 1758 yılında Timur Gazi Sultanı desteklemek suretiyle Hive Hanlığı'nın yönetimine müdahalede bulundu. Neticede onun desteğiyle Timur Gazi Harezmi tahtına çıkabildi.⁴⁵

Danyal Biy Atalık'ın Hâkimiyeti Devrinde Buhara Hanlığı

Muhammed Rahim'in 1758 yılında vefat etmesinden sonra Buhara tahtı yeniden yüksek hükümdardan yoksun kaldı. Zira Muhammed Rahim'in kızı olan altı yaşındaki torunu Fazıl Töre dışında mirasçısı yoktu.⁴⁶ Devleti yönetme kabiliyeti bulunan Muhammed Rahim'in amcası Danyal Biy enerjik ve aktif bir şahsiyetti. Nadir Şah'ın seferleri esnasında onun tarafına geçmiş ve Kermine Hâkimi olarak atanmıştı. Muhammed Rahim de onu Miyankal'ın yönetimiyle vazifelendirmişti.⁴⁷ Neticede emirler, bürokratlar ve kabile beylerinin ittifakıyla hâkimiyet Muhammed Rahim'in amcası Danyal Biy'e geçti. Fazıl Töre de Han makamına çıkarıldı. Kendisi ise onun yanında atalık olarak kaldı. Bir süre sonra çocuk yaşındaki Fazıl Töre'yi hâkim olarak Nesef'e atadı ve babasıyla birlikte başkentten uzaklaştırdı.⁴⁸

Danyal Biy çeşitli vilayetlerin hâkimlerinin müstakil olma gayretleriyle alakalı olarak hem son Canoğulları devrinde hem de Muhammed Rahim'in iktidarı döneminde var olan siyasi meseleleri devraldı. Muhammed Rahim'in vefatını öğrenen birçok memnuniyetsiz kabile ayrılıkçı eğilimlerini tekrar aktifleştirdi. Kısmen Hisar'a göç eden Yüz, Keneges, Burkut, Bahrin ve Saray kabilelerinin temsilcileri 10 bin kişilik gönüllü milis kuvveti toplamayı başardılar ve Buhara'yı zapt etmeye kalkıştılar. Danyal Biy Şeyh Mahdum Azam'ın neslinden gelen İshak Hoca aracılığıyla onlarla müzakerelerde bulundu.⁴⁹ Ne var ki, ayaklanmacılar barışmaya yanaşmadılar. Bunun üzerine Danyal Biy arka tahkim etti ve sokakları keserek süvarileri şehre yerleştirdi. Tüccarlar ve zanaatkarlar başta olmak üzere şehir ahalisinin de desteğini aldı. Zira ülkenin

⁴⁴ Mirzâ Abdal Azîm Sâmî, *a.g.e.*, s. 46; Hudaýarhanzade, *a.g.e.*, s. 71-73. Mir Abdulkirim Buhari göre Rahim Biy tahta çıktıktan sonra Miyankal hâkimliğine amcası Danyal Biy'i getirdi. Ayrıca kendisi Şehrisebz, Hisar, Kulab ve Hocend üzerinde hâkimiyet sağladı. Taşkent ve Türkistan da onun hâkimiyeti altında olan yerlendendi, ancak Rahim Biy'in buralardaki hakimiyeti sadece sembolik bir nitelikteydi, Mir Abdoul Kerim Boukhary, *a.g.e.*, s. 116.

⁴⁵ *Firdaws Al-Iqbal: History of Khorasm by Shir Muhammed Mirâb Mûnis and Muhammed Rıza Mirâb Âgâhî*, Translated from Caghatay and Annotated by Y. Bregel, Brill 1999, p. 70-72; Dinçer Koç, "Hive (Harezmi) Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asır Çengizoğulları*, Yayına Haz. Hayrunnisa Alan - İlyas Kemaloglu, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2016, s. 591.

⁴⁶ Mirzâ Abdal Azîm Sâmî, *a.g.e.*, s. 47.

⁴⁷ M.A. Abduraimov, *a.g.e.*, s. 181.

⁴⁸ Anke von Kügelgen, *a.g.e.*, s. 73-75. Mir İzzettullah'a göre Rahim Biy vefat ettiğinde Kermine'de bulunan amcası Danyal Biy'in Buhara'da hâkim olmasında Devlet Bey Kuşbegi'nin büyük rolü olmuştur, *a.g.e.*, p. 71.

⁴⁹ *İstoriya Uzbekskoy SSR v Çetreh Tomah*, s. 650-651.

iç düzeninin sağlanması sonuncuların çıkarınaydı. Neticede hanlığın birliğini tehdit eden ayaklanmacılara karşı direnebildiler. Danyal Biy onların yardımcıyla siyasi hâkimiyeti ele alabildi. Ancak bu başarı geçici bir süreliğineydi.⁵⁰

Muhammed Rahim'in vefatından bir yıl sonra Uratübe ve Hisar yöneticileri merkezi otoriteye boyun eğmeyi reddettiler ve ayaklanma yoluna girdiler. Kermine Hâkimi Nakib Muhammed Emin Hoca ve Nurata Hâkimi Yedigâr Burkut onlarla bir oldular.⁵¹ Ayaklanmacılara "Etti Urug" kabilesi de katıldı. Ülke adeta bir iç savaş alanına dönüştü. Bütün vilayetlerin hâkimleri birbirleriyle savaşıyorlardı. Miyankal, Şehrisebz, Guzar, Baysun, Şirabad ve Hisar iç çatışmaların öne çıkan yerleriydi. Yüz kabilesinin yöneticisi Fazıl Biy Hocesend'den çıkararak Uratübe ve Semerkant'ı işgal etti. Semerkant Hâkimi olan Danyal Biy'in kardeşi Barat Biy'i ve ailesini esir aldı. Sonra ordusuyla Miyankal'a dayandı. Burada Hitay Kıpçakların yedi kabilesi onunla birleşti. Emirler ve kabile başkanları Fazıl Biy'i Buhara'ya sefer düzenlemeye ve iktidarı ele geçirmeye çağırdılar. Danyal Biy Kermine'ye geldi ve onlarla müzakereleri başlattı. Ayaklanmacılar Danyal Biy'i Buhara tahtını Fazıl Biy'e bırakmaya ve onun yanında müşavir olarak kalmaya davet ettiler.⁵² Daha sonra kaynakların verdiği malumatlara göre ilginç olaylar vuku buldu. Sami'nin belirttiğine göre, Danyal Biy'in kabile temsilcileriyle görüşmelerini öğrenen ve o sırada Buhara'da arka bulunan Fazıl Töre ve babası Narbuta Biy öngörülmeyle faaliyetlere girişti. Narbuta Biy başkente dönmekte olan Danyal Biy'den önce ark kapısını kapattı, ancak korkudan tekrar kapıları açtı ve ondan merhamet diledi. Bu davranışının nedeni kaynaklarda açıklanmıyor. Neticede "yumuşak, akıllı ve sabırlı" olan Danyal Biy, Narbuta Biy'i affetti ve Fazıl Töre'yi hâkim olarak Karşı'ye atadı. Buhara tahtına da Ebulfeyz Han'ın torunu Ebulgazi'yi oturttu.⁵³ Ancak o kukla bir handan başka bir şey değildi. Zira Ebulgazi Han, Danyal Biy Atalık'ın müsaadesi olmaksızın evinden dışarı dahi çıkamıyordu. Hanlıkta pratikte bütün yetki Danyal Biy'in elinde toplanmıştı.⁵⁴ Han'a kıyasla Atalık'ın üstün konumunu ortaya koymasına bakımından F. Efremov'un şu ifadeleri oldukça manidardır: "Han hareminde oldukça az kişi var... Han'ın bir karısı ve altı cariyesi bulunuyordu, oysa Atalık'ın dört karısı ve altı cariyesi vardı. Hanı görmek çok nadiren mümkündür. Zira o sadece yabancı elçiler için yapılan kabullerde ve Cuma günleri namaz için mescide gittiğinde görülüyor."⁵⁵

Neticede resmi hükümdar Ebulgazi Han'ın yanında Danyal Biy, Atalık olarak kaldı ve idari ve mali işleri yönetti.⁵⁶ Sami'nin belirttiği üzere "Han unvanı ve etmek lokmasıyla memnun edilen Ebulgazi hayatını hoş bir şekilde geçiriyordu."⁵⁷

⁵⁰ İstoriya Uzbekistana (XVI-Pervaya Polovina XIX Veka), s. 183.

⁵¹ Mirzâ Abdal Azim Sâmî, a.g.e., s. 49-50.

⁵² M.A. Abduraimov, a.g.e., s. 182-183; Mirza Salimbek, a.g.e., b. 289; Djurabayev Djamshed Habibullaevič, a.g.e., s. 99-100; Muhammed Bilal Çelik, a.g.e., s. 70-71.

⁵³ Mirzâ Abdal Azim Sâmî, a.g.e., s. 49-50; Anke von Kügelgen, a.g.e., s. 74-75.

⁵⁴ A. Vambery, İstoriya Boharı ili Transaksonii s Drevneyşih Vremen da Nastoyaşçago, Perevod A.İ. Pavlovskogo, T. I, S. Peterburg 1873, s. 117.

⁵⁵ F.S. Efremov, a.g.e., s. 97.

⁵⁶ V.V. Bartold, Soçineniya, T. 2, Ç. 1, İzd. Vostoçnoy Literaturı, Moskva 1963, s. 279.

⁵⁷ Mirzâ Abdal Azim Sâmî, a.g.e., s. 50.

Danyal Biy döneminde Buhara Hanlığı dâhilinde merkezi otorite nispeten sağlanmakla birlikte dış siyasette gerekli adımlar atılamadı. 1760'lı yıllarda yeniden Buhara'nın hâkimiyetine alınmak istenen Belh ve Bedehşan başarısız sefer girişimleri neticesinde Ahmed Şah'ın başında bulunduğu Durranilere terk edilmek zorunda kalındı.⁵⁸ Buhara hükümdarı Merv'i elde etmek için İran'a hâkim Kaçarlarla giriştiği mücadeleden de olumlu bir netice alamadı. Zira F.S. Efremov'un belirttiğine göre Danyal Biy oğlu Şah Murad'ı kendisinin de içerisinde yer aldığı 2000 kişilik küçük bir orduyla Merv'e sefere yolladı. Ancak Şah Murad savaşı kaybetti ve geri çekilmek zorunda kaldı. Çatışmada çok sayıda Buhara askeri öldürüldü.⁵⁹

Buhara Hanlığı'nın dış ilişkileri bakımından ilgi çekici hadiselerden biri de Harezm'de iktidar mücadelesi veren Kongrat kabilesinin Beyi Muhammed Emin İnak'ın 1770 yılında Buhara'ya sığınmasıydı.⁶⁰ Ancak onun Danyal Biy'den istediği yardımı alamadığı anlaşılmaktadır.⁶¹ F.S. Efremov'un belirttiğine göre Merv'e yapılan başarısız seferden iki yıl sonra Danyal Biy Hivelilerin talebi üzerine Ebulgazi Han'ın öz kardeşini Badal Bek'in komutası altında bulunan 1500 kişilik bir ordunun refakatinde Hive'ye yolladı. Zira o sıralarda Hiveliler kendi hükümdarları Muhammed Emin İnak'ı ortadan kaldırarak Danyal Biy'in rızasıyla Ebulgazi Han'ın kardeşini Hive tahtına çıkarmak istiyorlardı. Ancak Buhara ordusu Hazarasp'tan bir gün uzaklıktaki Bagatka-Kasabası'na yarım günlük bir mesafe kala komployu öğrenen Muhammed Emin İnak'ın ani bir saldırısına maruz kaldı. Çatışmanın en kritik anında Buhara ordusunun komutanı Badal Bek F.S. Efremov'u yardım istemek üzere Buhara'ya gönderdi. Ne var ki, F.S. Efremov Buhara'ya döndükten sonra ülkesine ulaşmak üzere Hokand'a kaçtığı için bahsi geçen Buhara-Hive çatışmasının sonucu hakkında daha fazla bilgi verememiştir.⁶²

Danyal Biy Atalık'ın hâkimiyeti devrinde Buhara Hanlığı ile Rusya arasındaki siyasi ilişkiler gelişti. 1774 yılında Buhara Elçisi Molla Ernazar Maksutoğlu Pugaçev Ayaklanması esnasında ayaklanmacılar ve Kazaklar tarafından malları yağmalanan Buharalı tüccarların taleplerinin karşılanması ricasıyla 1776 yılında Astarhan üzerinden Moskova'ya geldi. Rus Hükümeti onun Hazar Denizi boyunca beş yıl süresince gümrük vergisi ödemeksizin ticaret yapmasına izin verdi. Ayrıca Maksutoğlu'na değerli hediyelerle birlikte Buhara'da bir okul inşa edilmesi için dört bin ruble gümüş hediye edildi. Ancak malları yağmalanan Buharalı tüccarların talepleri karşılıksız bırakıldı.⁶³ Aynı Buhara Elçisi 1779 yılında bu kez Petersburg'a geldi ve malları Kazaklar tarafından yağmalanan Buharalı tüccarların taleplerinin yerine getirilmesini ısrarla Rus yetkililerinden rica etti. Ayrıca kendisinin Rusya üzerinden İstanbul'a, Buharalıların da aynı topraklarından serbestçe Mekke'ye gitmesine izin ve-

⁵⁸ Muhammed Bilal Çelik, *a.g.t.*, s. 73.

⁵⁹ F.S. Efremov, *a.g.e.*, s. 20.

⁶⁰ *Firdaws Al-Iqbal...*, p. 106-107.

⁶¹ Muhammed Bilal Çelik, *a.g.t.*, s. 74.

⁶² F.S. Efremov, *a.g.e.*, s. 21-23.

⁶³ Yakovlev, "Mulla İrnazar Maksutov, Poslannik Buharskiy", *Sibirskiy Vestnik*, Ç.1, 1824, s. 7-10; S.V. Jukovskiy, *Snoşeniya Rossii s Buharoi i Hivoy za Poslednee Trehsotletie*, Petrograd 1915, s. 88-89.

rilmesini talep etti. Rus Hükümeti Buharalıların taleplerinin ilkini reddetti, ancak İstanbul'a gitmek isteyen Maksutoğlu'na ve Mekke'ye gitmek isteyen Buharalılara kendi ülkeleri üzerinden seyahat etmeleri için gerekli müsaadeyi verdi.⁶⁴ F.S. Efremov'un Rusya'dan Buhara'ya dönen Elçi Ernazar'ın Rus İmparatoriçesi adına Han'a yollanan mektubu hakkındaki anekdotu ilginçtir. Onun belirttiğine göre Danyal Biy Atalık mektubu okuması için kendisini görevlendirdi. F.S. Efremov mektup denilen evrakın aslında Buhara Elçisi'nin Rus topraklarından sorunsuzca geçmesi için düzenlenen bir nevi pasaport olduğunu anladı ve Atalık'a bunu izah etti. Atalık ona pasaport evrakının üst tarafında Rus İmparatoriçesi'nin unvanı, alt tarafında da mührünün bulunmasının sebebinin sordu. F.S. Efremov cevaben unvanın mühründen çok daha ehemmiyetli olduğu için böyle yapıldığını söyledi. Danyal Biy ona açıklamasının yanlış olduğunu bunun esasen doğru yolda olan Müslümanlar olarak Rusya'nın kendileri önünde küçüldüğü anlamına geldiğini ifade etti.⁶⁵

Buhara Hanı'nın Rus Sarayı'na dostluğunu bildirmek amacıyla iki kez elçi yollaması üzerine, İmparatoriçe II. Ekatarina tarafından 1781 yılında Buhara'ya bir elçi gönderilmesi kararlaştırıldı. Bunun üzerine Orenburg Genel Valisi İ.A. Reynsdorop tarafından aslen bir İdil-Ural Türkü olan Mendiya Bekçurin'in bu misyonu ifa etmesi kararlaştırıldı. 1781 yılında Buhara'ya ulaşan M. Bekçurin Han'a İmparatoriçe'nin iyi dileklerini sundu. Ayrıca Kont Nikita İvanoviç Panin ve Orenburg Valisi'nin yazdıkları mektupları da ilettiler.⁶⁶ Ruslar Buhara Hanlığı ile bir ticaret anlaşması yapmak istiyorlardı. Buna karşılık Danyal Biy Özbeklerin bütün meseleleri birbirleriyle danışarak hallettiğini ifade ederek, 92 Özbek kabilesinin onayını almadan anlaşma yapamayacağını söyledi.⁶⁷ M. Bekçurin Buhara'da gerçekleştirdiği görüşmelerde ticari konuları ele almasından başka Buhara Hanı'nın Osmanlı Devleti'ne elçi göndermekle amacının ne olduğunu öğrenmeye çalıştı. Ayrıca Buhara elçisinin niçin İran üzerinden değil de Rusya topraklarından İstanbul'a yollandığını öğrenmeye çalıştı. Bunların dışında Buhara Hanlığı'nın iç durumu, askeri gücü, Buhara şehri, Han'ın elçi kabulü, yargılama usulü vb. konularda malumatlar topladı. Onun Orenburg'a dönmesinin akabinde 1783 yılında Rusya'ya Buhara'dan bir elçi daha geldi. Bilgilerimize göre artık ülkesine kaçmış olan F.S. Efremov Rus Dışişleri Bakanlığı tarafından Buhara Elçisi'ni Orenburg'a geçirmekle görevlendirildi.⁶⁸

Muhammed Yakub'un sözlerine göre Danyal Biy "cömert ve insancıl" bir hükümdar olarak şöhret olmuştu. Devlet yönetimiyle alakalı bütün önemli meselelerde din adamlarına danışıyordu. Onların rızası olmaksızın tek adım at-

⁶⁴ Yakovlev, "a.g.m.", s. 10; S.V. Jukovskiy, *a.g.e.*, s. 89.

⁶⁵ F.S. Efremov, *a.g.e.*, s. 21-25.

⁶⁶ *Obraz Russkikh Puteşestviy i Ekspeditsiy v Srednyuyu Aziyu*, s. 26; İgdavletov İlaşat Suleymanoviç, "Diplomaticheskaya Deyatelnost Maksyuta Yunusova i Mendiya Bekçurina v Yugo-Vostochnoy Politike Rossii v XVII v.", *Teoriya i Praktika Obşçestvennogo Razvitiya*, No: 13, 2014, s. 115-116.

⁶⁷ P.P. İvanov, *a.g.e.*, s. 105.

⁶⁸ S.V. Jukovskiy, *a.g.e.*, s. 89-91; Mendiya Bekçurin'in Buhara izlenimleri hakkında geniş bilgi için bkz.: "Posolsvo Perevodçika Bekçurina v Buharu v 1781 godu s Predisl. S. Jukovskogo", *Vostochnuy Sbornik*, Kn. II, 1916, s. 274-340.

mıyordu.⁶⁹ Buna rağmen bu Mangıt Emiri'nin iktidarı devrinde ülke ahalisinin vaziyeti çok daha kötüleşti. Hükümdarın yönetiminde çeşitli makamlara getirilen Mangıt kabilesinin temsilcilerinin, keyfi uygulamaları vardı. Tarihçilerin şahadetine göre onlar “*dul kadının lambasından ateş ve vakıf kilerinden eklemek çalıyordular.*”⁷⁰ Kendilerinden kimsenin hesap soramayacağını düşünüyorlardı. Emir ve hâkimlerin arasında şeriate aykırı şekilde şarap içilmesi ve kumar geniş bir şekilde yaygınlaşmıştı. Bu dönemde tarihçi Ahmed Doniş’in ifadesiyle “*oluk ve saluktan, eminane, vekilane tipi vergilerden ahali ve alt tabakadaki insanlar yerinden kıpırdayamıyordu veya rahatça nefes alamıyordu.*”⁷¹ Özellikle mali ve vergi işlerini kontrolünde tutan Kuşbegi Devlet Biy ve Kadı Nizameddin yürürlüğe soktukları ağır vergiler ve keyfi uygulamalarıyla halkın büyük nefretini çekiyorlardı.⁷² Bu durum halkın galeyana gelmesine neden oldu. Danyal Biy ülkede sarsılan nüfuzunu tekrar sağlayabilmek amacıyla 1783 ve 1785 senelerinde Osmanlı Padişahı I. Abdülhamid’e müracaat ederek, Osmanlı Devleti’nden yardım talep etti. Ancak istediği karşılığı alamadı.⁷³ Neticede 1785 yılında Buhara’da büyük bir ayaklanma cereyan etti, onun bastırılması esnasında binden fazla yurttaş hayatını kaybetti. Aynı yıl Danyal Biy’in vefatından sonra yerine büyük oğlu Şah Murad (1785-1800) geçti. Şah Murad, Ebulgazi Han’ı tahttan indirerek Emir unvanını aldı ve Buhara tahtının tek yetkili hükümdarı oldu.⁷⁴

4. F.S. Efremov’un Türkistanla İlgili Notlarının Türkçe Tercümesi⁷⁵

Kazaklar⁷⁶

Efremov’un bulunduğu Kazak Bozkırı Orenburg ve oradan Büyük Buhara⁷⁷ya giden yol üzerinde yer alıyor⁷⁸ (bundan sonra Buhara denildiğinde

⁶⁹ Muhammed Yakub İbn Emir Danyalbiy Buhari, *Gülşen’ül-mülk*, rukopis İV AN Tacikistana, No: 108, b. 2663’ Djurabayev Djamşed Habibullaeviç, s. 103’den naklen.

⁷⁰ Ahmed Doniş, *İstoriya Mangitskoy Dinastii*, Pervod, predislovie, primeçaniya İ.İ. Nadjafovoy, Duşanbe 1967, s. 28.

⁷¹ Ahmed Doniş, *a.g.e.*, s. 27.

⁷² Mir Abdoul Kerim Boukhary, *a.g.e.*, s. 121; Mirza Alim Mahdum Hoca, *Tarihi Turkistan*, “Yangi Asr Avlodi”, Taşkent 2009, s. 169-170.

⁷³ Bkz. Mehmet Saray, *a.g.e.*, s. 19-22.

⁷⁴ *İstoriya Uzbekistana (XVI-Pervaya Polovina XIX Veka)*, s. 184-185; Anke von Kügelgen, *a.g.e.*, s. 76-77.

⁷⁵ Tercümede başlıca olarak F.S. Efremov’un notlarının 1811 yılında Kazan Üniversitesi’nin tarihçilerinden P. Kondirev’in önsözü ve redaksiyonuyla yapılan 3. baskısından ve 1995 yılında yapılan son baskısından faydalanılmıştır. Ayrıca diğer baskularla karşılaştırılarak farklı olan kısımlar dipnotlarla alıntı yapılarak gösterilmiştir.

⁷⁶ Burada esasen F.S. Efremov Kazakları Kırgızlar olarak adlandırmaktadır. Rus tarih literatüründe sebebi bilinmemekle birlikte Kazaklara “*Kırgizi*” yani Kırgızlar denilmiştir, asıl Kırgızlar ise Dağlı Kırgızlar veya Kara Kırgızlar adlandırmalarıyla onlardan ayrılmıştır. Okuyucuda kafa karışıklığı olmaması için metinde Kazakları kast etmek üzere kullanılan Kırgızlar ifadesi yerine doğrudan Kazaklar tabiri kullanılmıştır.

⁷⁷ Büyük Buhara’dan kasıt Türkistan’ın doğuda sınır olarak Kaşgar’dan başlayarak Fergana Vadisi, Kazak Bozkırı’nın güney kısmı, Zereşan Vadisi, Maveraünnehir, Kuzey Afganistan (Belh ve Bedeşşan) ve Harezm’in dâhil olduğu geniş bir alandır. F. Efremov tarafından ileri sayfalarda kullanılan Küçük Buhara tabiri ile de Doğu Türkistan kastedilmektedir.

⁷⁸ Eski coğrafya literatüründe Orta Asya’yı Küçük Buhara yani Doğu Türkistan (Kaşgarya)’dan ayırarak böyle adlandırıyorlardı.

Büyük Buhara kastedilecektir). Burada toprak bir dereceye kadar oldukça iyi, küllü ve tozudur. Neredeyse bütün bozkır aynıdır ve çoğunluğu kara toprağa benzer.⁷⁹ Yolda kum neredeyse yoktur, fakat Karakalpaklara yaklaşıldığında, bir süre sonra aralarında dağların bulunduğu düzlüklerde çok fazla kum görüyorsunuz. Bu sonuncusunun beyaz-sarı renginde killi bir toprağı vardır. Dahası toprağın üzerinde kum yoktur ve üzeri kısa boylu otların haricinde hiçbir şeyle kaplı değildir. Kısa boylu otların arasında pelin çıkıyor. Yer yer sadece ufak söğüt çalılıkları görünür. Kazak Bozkırının bulunduğu ülkede epey fazla sayıda dağ vardır, fakat dağlar çok yumuşak meyillidir: onlardan herhangi birinin zirvesinden eteğine kadar olan boyu birkaç verst⁸⁰tir. Orada oldukça geniş düzlükler bulunuyor ve neredeyse bütün bozkır bu yer şekillerinden meydana geliyor.

60, 70 ve daha fazla verst yol güzergâhında derelere ve onların kenarlarında yer alan söğüt çalılıklarına rastlanılır. Dahası ufak otlar ve saksaul çalılıkları dışında bütün ülke açıktır. Bahsi geçen saksaul çalılıkları o kadar sert olurlar ki, onları balta ile kesmek imkânsızdır ve kırılma gücünden dolayı doğranmazlar, bunun yerine köklerinden sökülüp çıkarılır veya basitçe kırılabilirler. Efremov Kazanka genişliğinde (30 sajen kadar) yalnızca üç nehir görmüştü. Onların her iki sahilleri boyunca yarım verst genişliğinde uzanan çam, köknar, meşe ve benzeri ağaçların yer aldığı kereste ormanları bulunur. Bozkırda iklim gayet iyi ve sıhhatlidir, yaz sıcaktır, kış ise soğuktur. Sıklıkla rüzgâr çıkıyor, kışın da derin kar oluyor. İklim genelde her yerde aynı surettedir, hatta Sır Nehri'ne kadar böyledir. Sıcaklık oradan başlayarak epey hissedilir derecede yükseliyor ve Buhara'ya yaklaştıkça daha fazla artıyor. F. Efremov aynı bozkırın ortasında sadece iki ay kaldı. Ekim ve kısmen Aralık'ta oraya gitmişti ve yerde artık kar bulunuyordu. Bunun üzerine Buharalı tüccarların Orenburg'dan kendi memleketlerine daha ziyade Ekim'in sonunda gittiklerini ifade etmek gerekir. Yağmur epey yağar. Kışın Ekim, yazın da Mart ayından itibaren başladığını belirtmek mümkündür.

Kazakların büyük bir kısmı uzun boylu, sıhhatli, beyaz, geniş yüzlü, küçük gözlü ve yirtıcıdır.⁸¹ Hayvancılık ve yirtıcılık⁸² (hâlihazırda da ticaret) onların başlıca meşguliyetleridir. Onların hiçbir daimi konutları ve ikametgâhları yoktur. Hayvan sürüleri bir yerde bütün otları yiyip bitirdiğinde, başka bir yere göç ediyorlar. Çadırlar kuruyorlar ve kışın bile çadırlarda yaşıyorlar. Kışın rüzgârdan ve diğer kötü hava şartlarından korunmak ve kendilerini daha sıcak tutmak için derelerin ve ağaçlık yerlerin kenarlarında veya derin yerlerdeki ormanların yanında yurtlanıyorlar. Böylesi obalar 30, 40, 50 ve benzeri sayıda çadırlardan oluşuyor. (Küçük hükümdarın soyundan, asilzadeler

⁷⁹ F. Efremov'un notlarının 2. yayınında "toprak ise neredeyse Rusya'daki gibidir" ifadesi bulunuyor.

⁸⁰ Verst 1,06 km eşit olan bir Rus uzunluk ölçüsü birimidir.

⁸¹ Burada F. Efremov'un notlarının ilk yayınında "hırsızlığa çok yatkınlardır ve kendi hayvan ve ganimetleriyle geçiniyorlar" ifadesi yer almaktadır.

⁸² Burada avcılık kastedilmektedir.

veya Han'ın akrabalarından) Sultan'ın bulunduğu obalarda ise yaklaşık 100 ve üzerinde çadır oluyor, ne var ki, bu çok nadirdir. Böylesi bir yerde toplanan çadırlar aul olarak adlandırılıyor. Orenburg'dan Buhara'ya giden yol üzerinde aullar azdır, ya da bu güzergâhta neredeyse hiç olmadığını söylemek daha iyidir. Onlar daha çok nehirlerin uzaklığına bağlı olarak birbirlerinden otuz verst mesafede bulunuyorlar.

Kazaklar yazın Rus sınırlarına doğru, kışın da Buhara istikametinde Sır-Derya civarına doğru, bu nehirle Kuvan arasında kalan Karakalpaklarla bitişik yerlere göç ediyorlar. Kuvan'dan ötede ise onlardan fazla yoktur. Sırf ısı oranı onları kışı Buhara istikametinde geçirmeye zorlamıyor, aynı zamanda da alışveriş için oraya göç ediyorlar.

Kazaklar bozkırlarda ve ormanlarda bulunan kuş ve vahşi hayvanları avlamayı seviyorlar. Örneğin tilki, yabani keçi, at, (çok sayıda) kurt, (nadiren) ayı ve benzerlerini yakalıyorlar. Bu yüzden de berkutları yetiştiriyorlar ve kullanıyorlar. Onlar kendileri için koyun postlarını işliyorlar ve gocuk dikiyorlar. Deve yününden eldiven dokuyorlar. Yazın yemek için koyun ve inek eti ile kısrak sütünü (kımız) kullanıyorlar. Kışın ise büyük at eti (zira çok sıcak tutuyor) ile inek ve koyun sütünden yapılan kurutu, yani peyniri üzerine et suyu dökerek yiyorlar.⁸³ Pişirilmiş darı lapasını da içiyorlar. Yolculuk sırasında genellikle kurutu tulumlarına veya deriden yapılmış torbalara koyuyorlar. Bunun için ölmüş atların arka bacaklarından derilerini alıyorlar ve geniş ucunu dikiyorlar, dar ucunu da kurut ve su doldurmak için açık bırakıyorlar. Suyla karıştırılan kurutun bulunduğu böylesi tulumları bağladıkları eyer tanklarının sallanmasından dolayı bir süre sonra tulumun içindeki malzeme kalın süte dönüşüyor. Kazaklar yazları birbirlerine misafirlige gidiyorlar ve o zaman ziyafet veriyorlar, onlar böylece koyun kızartıyorlar ve kımız içiyorlar. Onların karşılıklı muameleleri yeterince iyidir (şimdi sık sık bozuyorlar), yabancılarla münasebette de muhtemelen din birliğinden dolayı Buharalılara, Ruslara göre daha iyi davranırlar. Kazaklar tuz kullanıyorlar ve onu çoğunlukla İletsk İstihkâmı'ndan alıyorlar.

Kazakların dini İslam'dır, ancak onunla ilgili anlayışları, görünen o ki, epey zayıftır. Sanki hiçbir inanca sahip değillermiş gibi gözüküyorlar. Mollalar bazen ibadete sevk için onlara geliyorlar, ne var ki bu uzun süreliğine değildir. Görüldüğü kadarıyla Ufa'da yaşayan Müftü'nün onların üzerindeki tesiri azdır, gene de onun yılda üç kez Orda'da bulunarak, din hizmetleri ve ibadeti biraz düzene soktuğunu söylüyorlar.

Bilindiği üzere Kazaklarda her bir ordanın başlıca yönetici şahsiyeti Han'dır: aulda yaşlılara tercih hakkı veriliyor ve geri kalanlar da kısmen itaat ediyorlar.⁸⁴ Onların hiçbir kanunları yoktur, öyle görünüyor ki, okuma ya da yazmadan anlayan insanlar da yoktur, varsa bile olağanüstü derecede azdır.

⁸³ Burada F. Efremov'un notlarının ilk yayınında "kurutu, yani peynirdir... tahta fincana koyuyorlar, içine etle kaynatılan sıcak su katıyorlar" ifadesi yer almaktadır.

⁸⁴ F. Efremov'un ilk yayınında burada "aile üyeleri olan o hanlara hiçbir saygı göstermiyorlar"; "Onlarda kimin kabilesi varsa halkta onun nüfuzu fazla oluyor, çünkü o lüzumu halinde hukuk ve müdafaa yerine kendi ailesinin gücünü kullanabilir" cümleleri yer almaktadır.

Bazı cezalar oldukça serttir. Birinin parmağını kesen, buna sebep olduğu kim ise onun isteğine göre cezalandırılıyor, başka hükümler de parmağın kesilmesi şeklinde oluyor. Cinayet işleyenleri ölüm cezasına çarptırıyorlar. Örneğin dört atı farklı istikametlere doğru koyuyorlar ve suçluyu çağırıp vücudunun belirli kısımlarını atların kuyruklarına bağlıyorlar. Ondan sonra atların üzerine oturuyorlar ve onlara sert bir şekilde vuruyorlar, bu yüzden onlar aniden hareket ederek, suçlunun vücudunun parçalarını koparıyorlar ve yerde hızla götürerek öldürüyorlar. Kazakların elinde esir olan Ruslardan biri F. Efremov'a gördüğü bir olayı anlattı: bir zaman bozkırda oldukça ağır bir kış olmuş, ondan dolayı çok sayıda insan ve hayvan kırılmış. Kazaklar nefretle bir Rus'u almışlar ve Rusların Tanrısı bu Hristiyan'ın ıstıabını görüp insaf gelsin ve Kazakların üzerine öfkelerini azaltsın diye onu ateşte yakmışlar. Ne var ki, bu anekdot pek te doğru olmayabilir, hatta F. Efremov dahi böylesi bir şeye itibar etmiyor.

Kazakların kendi aralarındaki ticaretleri çoğunlukla hayvanlardan ve insanlardan⁸⁵ müteşekkildir. Ruslar ve Buharalılarla alışverişleri ise demir (şimdi tahıl), elbise, boya ve diğer ürünlerden ibarettir. Kendi aralarında neredeyse hiç ticaret yapmıyorlar. Buhara'da Vardanzı, Vapkent ve Rajdivan⁸⁶ gibi sınır şehirlerinde ve onların kasabalarında alışveriş yapıyorlar, Buhara'nın kendi başkentine de sıkça gidip geliyorlar.

Kazakların silahları yay, mızrak, kılıç ve fitilli tüfeklerden ibarettir. Onların elinde çok esir olur ve bunların çoğunluğu Ruslardan ziyade Perslilerdir. Neredeyse onların hepsini kendilerine gocuk, çalbar yani koyun postundan şalvar ve ham at derisinden çizme vererek hayvan otlatmak için kullanıyorlar. Eğer bu esirlerden biri kaçır ve sonra yakalanırsa, o zaman kulaklarından ve burnundan yoksun kalıyor. Aynı şekilde onun topuklarının altına kesiyorlar ve ince doğranmış at kıllarını kesilen yerlere dolduruyorlar. Ondan sonra artık topuklarının üzerine hiçbir şekilde basamaz, sadece çok yavaş bir şekilde parmaklarının ucunda yürümelidir. Bazen de ona işkence ediyorlar veya öldürüyorlar.

Pers Ülkesi

F. Efremov Pers ülkesi⁸⁷'nin Buhara ile doğudan sınır olan kısmını ziyaret etti. Orada Merv ve Altın Mescid⁸⁸ şehirleri bulunuyor, o yüzden burada sadece bu memleketlerin tasvirine değinilmektedir.

Pers ülkesi ile Buhara arasında geniş kumlu ve ıssız bozkırlar bulunmaktadır, bir de Pers ülkesinin burada tasvir edilen kısmının düz ve kumlu toprağı vardır. Bozkırdaki yolda hiçbir su kaynağı yoktur, orman alanı oldukça azdır ve kuyular açılmıştır. Pers ülkesinde toprak kil rengindedir ve kumlu olsa da, gene de onu gübreleyebiliyorlar ve meyve çıkarabiliyorlar. Yazın ol-

⁸⁵ Burada insanlardan kasıt Kazaklarda yaygın olan esir ticareti olmalıdır.

⁸⁶ Gijduvan (metinde farklı yazımlarla karşılaşıyor - Rijdivan, Rijdevan vb.)

⁸⁷ F. Efremov İran için Persiya yani Pers ülkesi tabirini kullanıyor. İran ahali için de İranlı veya Fars tabiri yerine Persler diyor.

⁸⁸ Altın Mescid, İran'ın doğusunda Horasan'ın idari merkezi olan Meşhed şehridir.

dukça sıcak oluyor. Kışın bizim Rusya'nın orta kuşağının sonbaharına benzer ve yaklaşık olarak yarım ay sürer. Kar yağmaz. Yağmur nadiren yağar, fakat anlaşılan onlar da oradaki çamur harçlı evlerinin aşınmaması için bunu istemezler. Çok miktarda pirinç ve buğday ekiyorlar. Darı, yulaf ve çavdar ise hiç yoktur. Burada çok miktarda büyüklüğü meşe odununu aşan hurma, akide şekeri yapımında kullandıkları şeker kamışı (nayşakar), pamuk, susam, çam ebadında tut ağacı, küçük yapraklı saksaul ve daha çok sayıda meyve veren ağaçları yetiştiriyorlar.

Bahsi geçen kamış kumlu topraklara tohum ekilmesi suretiyle yetiştiriliyor, üç senede olgunluğa erişiyor ve o zaman boyu üç arşın ve daha üstüne ulaşıyor, kalınlığı ise çayırda vasat bir ıhlamur büyüklüğünde oluyor. Onu oraklarla biçiyorlar ve sonra ince ince doğruyorlar, bunun ardından bir miktar su katarak, ocakta yaklaşık bir gün aralıksız kaynatıyorlar, ondan bir tür jöle yapılıyor, onu demir dipli, tellerden oluşan bir sajen⁸⁹ uzunluğunda ve iki arşın genişliğinde bir kalbura koyuyorlar. Kalburu güneşli günde sabanlara bağlıyorlar, onun altına çömlek kapları koyuyorlar, tellerinden de iplik geçiriyorlar. Kalburdaki karışım eriyor ve ipliklerden kaplara akıyor. Kaplar dolduğunda ve karışım donduğunda ipleri kesiyorlar ve şekerini çıkarıyorlar. Kalburda kalanları tahılla karıştırıyorlar ve onunla filleri besliyorlar. F. Efremov böylesi şekeri sadece Pers ülkesi ve Hindistan'da görmüştü. Özel şahıslardan birçoğu onun elde edilmesiyle uğraşüyor ve sıklıkla tarlalarının onda bir, bazen iki, üç ve daha fazlasına kamış ekiyorlar (Astarhan'da da böyle kamış yetiştirmeye çalışıyorlardı). Bu şeker Asya'da mutat içecek olan şerbetin pişirilmesinde oldukça fazla kullanılır.

Pamuğun elde edilmesi için tohumları kumlu yerlere ekiyorlar. Yazın fideleler büyüyor, onun üzerinde bulunan yumrular ilk önce yeşil renkte oluyorlar, olgunlaşmaya başladıklarında ise renkleri grileşiyor. Bu yumrular olgunlaşarak dörde bölünüyorlar; ortadan pamuk çıkıyor ve onu aynı zamanda topluyorlar. Çekirdekleri çentikler aracılığıyla pamuktan ayırıyorlar. Onları ekinde kullanmalarının yanı sıra küncü veya susam tohumuyla da karıştırıyorlar ve bunu atlar aracılığıyla hareket ettirilen değirmenlerde öğütüyorlar. Öğütme kabının dibine yağ akıyor; onun etrafında kalandan da küncü denilen bir tür hamur çıkıyor ve onunla develeri doyuruyorlar. Yağı idare lambalarında kullanıyorlar, zira orada mum yoktur.

Persler⁹⁰ bunların dışında çok fazla meyve topluyorlar ve büyük miktarda ipek böceği yetiştiriyorlar. Ham ve işlenmiş ipek, şık duvar kâğıtları, basma,⁹¹ inci, hurma, Hindistan cevizi, şeker, pamuk kumaş başlıca mallar ve ürünlerdir.

Perslerin konutları çamur harcındandır. Medreseler haricinde taş yapılar neredeyse hiç yoktur. Çamur harcından yapılan evler dışardan pek de güzel gözükmezler, içerden ise sıvalıdır, duvarlarının ve tavanlarının çoğu da rengârenk boyalıdır. Odaları azdır. Kadınların sayısına göre çok veya azdır. Avluları

⁸⁹ Sajen 2,13 metrelik bir Rus uzunluk ölçü birimidir.

⁹⁰ Perslerden kasıt İran'da yaşayan halklardır, yani Farslarla aynı manadadır.

⁹¹ Resimli kumaş.

da ev sahibinin hayvancılıkla uğraşması durumu haricinde aynı şekilde geniş değildir. Avlularda üzerinde ekmek pişirdikleri tandır denilen ocaklar bulunmaktadır. Kış ortasında sükûnet içerisindeyken derin bir çukur kazıyorlar (tandırça), içinde ateş yakıyorlar, onun üzerinde bir tahta sıra (sandalye) oluyor, bunu da battaniyeden yapılmış pamuk bezle örtüyorlar, sıranın etrafında oturuyorlar ve bacalarını onun kenarlarıyla örterek ısıtıyorlar.

Persler orta ve uzun boyludur, daha çok uzun boyludurlar, esmer yüzlüdürler, temizliği severler ve buna riayet ederler, aşırı kıskançtırlar, yabancılarla muameleleri Buharalılardan daha iyidir ve onlardan daha savaşçılardır. Dilleri Buharalılarkine benzer,⁹² ancak muhtemelen onlarınkinden daha kabadır. Persliler Müslüman'dır ve Türklerle ayrı mezheptendir.⁹³ Onların Buharalılarla oldukça büyük ticari münasebetleri bulunmaktadır. Onlara çeşitli kumaşlar ve meyveler, gümüş ve altın ihraç ediyorlar; onlardan da Rus keten bezi, çuha ve demir işi ufak eşyaları (örneğin makas vb.) alıyorlar. Develer üstünde gitme oldukça kullanışlıdır. Buharalılar Pers ülkesine az gidiyorlar, buna karşılık Persliler Buhara'ya fevkalade fazla geliyorlar.

Onlar her zaman asker bulunduruyorlar, savaş durumunda da daha fazla asker topluyorlar: kilitli tüfekleri vardır, büyük bir kısmı ise fitillidir. Aynı şekilde epey fazla sayıda kendi döktükleri topları vardır, ancak içlerini yapamazlar, gene de temiz delebiliyorlar ve kavkı bırakabiliyorlar. Zaten düzgün gülle dökmeyi beceremiyorlar ve onların pürüzleri topun içine çok zarar veriyor. Gerçek barut yapımında ve ayarında da bilgili değiller, güllelerin karşısına orantısız yük koyuyorlar, bu yüzden de nadiren istenilen yere ateşi tutturabiliyorlar, aynı şekilde havan topları da rastgele çalışıyor. Orduda çok miktarda kılıç ve tabanca bulunuyor.

Sınır şehirleri tahkimlidir, oldukça iyi inşa edilmiş ve içlerinde çok sayıda insan bulunur. F. Efremov'un bulunduğu Merv Buhara'dan yaklaşık 250 verst uzaklıktadır, nerdeyse oyukla eşit bir yerde bulunur ve iki toprak surla tahkimlidir. Surların uzunluğu üç, kalınlığı iki, yukarısı da iki kişinin serbestçe yürüyebileceği şekilde yaklaşık bir sajen ölçüsündedir. Surlar arasında müthiş taşlarla döşenmiş dört sajen derinliğinde bir hendek bulunuyor. Şehir büyüklüğü bakımından Svyajsk kadardır veya biraz daha büyüktür. Şehir kapılarında kaldırılabilir köprüler bulunuyor. Yapılar birbirlerine yakın mesafededir. Sokaklar o kadar dardır ki, iki yük devesi yan yana zar zor geçebilir, evlerin sayısı 2 bin kadardır, şehrin sakinleri ise 15 bin kişi civarındadır. Merv'den Gilan⁹⁴'a doğru yaklaşık 100 verst mesafede düz bir yerde Altın Mes-cid (Meşhed) denilen bir şehir vardır. Orası Merv'den daha küçüktür. Düz bir yerdedir, sakinleri ondan önce bahsedilen şehirlerin sakinlerinden daha zengindir. Oranın hâkimi kendi kendine hüküm sürüyor. Oralarda böylesi yöne-

⁹² Burada Buharalıların dilinden kasıt Buhara'da yaşayan Taciklerin dilleri olmalıdır.

⁹³ F. Efremov'un notlarının 2. yayınında "...inançları Muhammed'in takipçilerinden farklıdır, zira büyük Peygamberin onun değil damadı Ali'nin olduğuna inanıyorlar." Yani İranlılar şiiirdir, sunni değillerdir anlamında ifadeleri bulunmaktadır.

⁹⁴ Gilan İran'da idari merkezi Reşt şehri olan bir bölgedir.

ticilerden çok vardır. Onlardan biri güçlendiğinde ordusuyla diğerinin üzerine yürür, onun topraklarını işgal eder ve hâkimiyeti altına alır.

Hive ve Türkmenler

Hive (Buhara dilinde Hivai, Harezmi, Hovarezm, Korazan gibi diğer adlandırmalarla aynı) doğuda Amu Nehri'nde Büyük Buhara'yla, kuzeyde Türkmenlerle, batıda Hazar Denizi ve kısmen Türkmenlerle, güneyde Pers ülkesiyle sınırdadır. F. Efremov baş şehir Hive'de bulunmamıştır, sadece Ürgenç civarına ve onun ötesine gitmiştir. Burada toprakların büyük bir kısmı düzlüktür, kül renkli ve kumludur. Ürgenç'ten Mangışlak rıhtımına doğru, aşağıda Pers ülkesi tarafında kumlu bozkır meydana getiren kumul tepeleri ve ovalar uzanır. Hiveliler Rusya ile Orenburg ve Astarhan'da, Pers ülkesi ve Buhara'yla da aynı topraklarda ticaret yaparlar. Buharalılar ve Hiveliler karşılıklı olarak birbirlerini ziyaret etmelerine rağmen, gene de sonuncusu bunda üstünlüğe sahiptir. Astarhan'a Hazar Denizi'nin Mangışlak burnuna doğru uzanan kumlu bozkırdan, sonra da aynı deniz üzerinden giderler. Ürgenç'ten oraya kadar yaklaşık 12 gün sürer, malları (develerin üzerinde) taşır. İki şehir arasındaki mesafe 500 versttir, denizden ise Astarhan'a iyi hava şartlarında bir günde erişirler. Bozkırdaki yolda suyun yetersizliğinden dolayı kuyular yapılmıştır. Orenburg'a Aral Denizi'nin güneyinden ve onun doğusundaki bozkır üzerinden giderler. Bu bozkırda göçebe Tsyaarod Karakalpaklar ve Kazaklar yaşarlar.

Ürgenç'ten (Kuvan ve Sır arasında, birçoğu da Kuvan ile Amu arasında yaşayan) Karakalpaklara kadar gitmek için Amu Nehri'nden geçilmesi gerekir, yol ise pek çok kumul olmasına rağmen yine de iyidir.

Buhara'dan Ürgenç'e kadar 300 verstten biraz daha fazladır, yol üzerinde Hive şehirleri Pitnak ve Azarrest⁹⁵ bulunuyor. Hive birçok yönüyle Buhara'ya oldukça benzer; orayı bir hükümdar yönetiyor. Bu memleketin tamamında göçebelerin bulunmadığını söylüyorlar, sadece kalıcı konutlar ve evler vardır. Hivelilerin Müslüman oldukları artık bilinmektedir, onların dili Türkmence ve Tatarca'yla benzerdir: konuşmalarda Tatarları, Türkmenleri ve Kazakları gayet iyi şekilde anlıyorlar, bu arada bu sonuncuların sayıları azdır ve Buharalılarla neredeyse hiç konuşamazlar. Hivelilerin töreleri ve adetleri Buharalılara benzer, askeri ruhları da aynı derecededir. Ürgenç şehri Rusya'daki oldukça büyük vilayet şehirlerinden, örneğin Sviyajsk'tan büyük değildir. Ürgenç Amu Nehri'nin sol tarafından üç verst mesafede düzlük bir yerde bulunmaktadır. Orada dört kapı ve 5 bin kadar ahali yaşıyor, küçük olmasına rağmen oldukça ticari bir şehirdir ve Rusya'dan Hive ve Buhara'ya oradan gidiyorlar.

Ürgenç'ten kuzeye doğru uzak olmayan bir mesafede Ambar Köyü⁹⁶ bulunuyor. O köyden yirmi beş verst ötede Türkmenlerin göçebe yurdu başlıyor ve Aral ve Hazar denizlerine kadar uzanıyor. Burası fevkalade yoğun nüfusludur ve sadece göçebe alanları vardır. Türkmenler az miktarda ve kendi ihtiyaçlarına zor yetecek şekilde buğday, pirinç ve arpa ekiliyorlar, hayvanları Kazakların-

⁹⁵ Hazarasp kastedilmektedir.

⁹⁶ Ambar - Hive'den kuzey batıya doğru 50 km uzaklıkta Şahabad Kanalı'nın yanında yer alan bir kasaba, aynı zamanda Çavdur kabilesinin yerleşim yeridir.

kinden çok daha azdır. Onlar nazik ve saygılıdır, Hive ve Buhara'yla barış içerisinde yaşıyorlar, Kazaklardan farklı Rus Tatarlarına benzer şekilde giyinmiyorlar, tembeldirler. Kazaklardan daha savaşçılar ve Perslere boyun eğdiriyorlar. Hiveliler ve Buharalılar tarafından askerlik etmeleri ve savaşmaları için sık sık kiralanıyorlar. Pers şehri Merv ve diğer Pers yerlerine Hive üzerinden gidip geliyorlar, birçok Persliyi yakalıyorlar ve onları Hive ile Buhara'da satıyorlar.

Büyük Buhara

Büyük Buhara adı altında Pers memleketinden doğuya doğru Amu-Der-ya'nın akımındaki önemli bir alan ve Aral Denizi ile Taşkent'ten güneye, Hindistan ve kısmen Pers ülkesinden kuzeye, Küçük Buhara ve Tibet'ten güneye doğru uzanan kara yolunda bulunan memleketler kastedilmektedir. Küçük Buhara'dan, Tibet'ten, Pers ülkesi ve kısmen Hindistan'dan güneye doğru; aynı şekilde Aral Denizi'nin kuzeyine doğru Buhara ülkesini dağlar ayırmaktadır. Buhara ülkesinde birçok münferit hükümdar bulunmaktadır, fakat onların arasında Buhara'da yaşayan hükümdar en meşhuru ve büyüğü olarak kabul edilmektedir. Kendisi böyle adlandırılan Buhara ülkesinin genişliği yaklaşık 250 verst, uzunluğu ise 300 verst civarındadır. Buhara'dan Yarkend'e kadar 11 günlük yol mesafesidir veya yaklaşık 600 versttir, Ondan Belh⁹⁷e kadar da 8 gün (*Doğu ülkelerinde yer mesafeleri bizde ve Avrupalılarda olduğu şekilde hesaplanmaz. Bu yüzden de onlar mesafe tespitinde, bir günü eğer yolculuk develerin üzerindeyse 35 ile 40 verste kadar sayarak hesaplarlar. Fakat her yerde, aynı zamanda aynı mesafeyi kat etmek mümkün olmadığından dolayı bu hesaplamayı güvenilir kabul etmek her zaman mümkün değildir*) veya yaklaşık 350 verst sürer, Semerkant'a kadar ise 4 gündür.

İklimine değinilecek olursa, hava burada çok ılıman ve sıhhatlidir. Beşinci aydan itibaren sıcaklar başlar, ikinci aydan itibaren ise hava buz gibidir, beşinci ay civarında hava ılıman olur. Burada sıcaklık her halükarda, Astarhan'dan daha fazladır. Yağmur neredeyse hiç yağmaz, gök gürültüsü de aynı şekildedir; yılda dört kez oldukça hafif şekilde yağmur yağar ve sadece bir iki saat sürer; yağmur Mayıs, Haziran ve Temmuz aylarında yağar, ilkbahar ve sonbaharda ise neredeyse hiç yağmaz. Aralık ayında güneşin dönmesinden sonra Buharalılarda yeni yıl veya nevruz olur ve yaklaşık o sıralarda kış başlar. Kurban Bayramı'ndan itibaren - yaklaşık iki ay süren İlkbahar, Gülisurh Bayramı'ndan itibaren de, artık bütün çiçekler açtığında yaz olur. Nehirler buz tutmaz; sabahları ayaz olur bu yüzden bazen kürk giyinirler, ancak kısa süre sonra güneş yükselir yükselmez sıcak başlar ve kürklerini çıkarırlar. Kar da çok az yağar. Gene de bazı zamanlar soğuk kendini hissettirir ve hatta kar bazen yarım arşın boyuna ulaşır. Fakat çok geçmeden erir: Buharalıların birçoğu bunun bir süre sonra Rusların ülkeleri üzerinde hâkimiyet kuracaklarının alameti olduğunu söylemektedir. Bazen yağın kar bir verşok⁹⁸ boyuna ulaşır, ancak bu otuz gün içerisinde meydana gelir. Buhara ülkesinde sıcaklık o kadar fazla değilse de, gene de nehirler ondan ötürü az kurumamışlardır.

⁹⁷ Belh - Kuzey Afganistan'da yer alan tarihi öneme haiz bir şehirdir.

⁹⁸ Verşok, 1 inç, yani 2,54 cm ölçüsünde bir uzunluk birimidir.

Buhara ülkesinin birçok yeri dağlıktır. Fakat gene de, yüzeyin daha fazlası düzlüktür. Arazisi kumludur. Hem de kül renklidir. Bunun istisnası da vardır, mesela Semerkant civarında arazi beyaz ve kıvıllı renklidir. Belh dolaylarında arazi kara topraklıdır. Buhara, Semerkant ve Belh civarı oldukça verimlidir. Birçok yer de çoraktır. Pers ülkesi, Hive ve Amu-Derya civarları, Buhara'dan Belh ve Kaşgar'a doğru uzanan topraklar pek kumludur.

Buhara ülkesinde pek az nehir vardır. Amu-Derya (Derya nehir demek) onların arasında en meşhur olanıdır. Bu nehir Buhara ülkesinin güneyinde, Hindistan'dan kuzeye doğru (90 verst) ve Tibet'ten batıya doğru, Keşmir ve Kabil'e yakın olarak uzanan topraklardan doğmaktadır. Önce batıya doğru akar. Sonra birçok küçük dereyi kendine katarak, hemen hemen tamamen kuzeye doğru kıvrılır ve bu vaziyette bir taraftan Pers ülkesi ile Hive arasında, diğer taraftan da Buhara ülkesinde akarak, bin versten daha fazla mesafede güneyden Aral Denizi'ne dökülür. Söylediklerine göre o bir zamanlar Hazar Denizi'ne akıyormuş, fakat sonra yatağı kasten ondan ayrılmış ve bahsi geçen Aral'a taşınmış. O nehrin en geniş olduğu yerler yaklaşık bir verst veya daha azdır. Buhara şehrinin karşısından geçen yeri bir versttir. Akışı çok hızlı değildir. Bir verstin iki katı bir hızla akmaktadır. Kıyıları yumuşak meyilli ve kumludur. Pers tarafı sarpıtır. Topraklı yerleri kül renklidir ve kumla karışık-tır. Kıyıları boyunca bazen orman (karaağaç vb.) bitmektedir. Yapılaşma ve ev işi için pek müsait değildir.

Dikkate şayan ikinci su kaynağı yarım verst ve daha az genişliği ile ve aynı şekilde hızlı olmayan akımıyla Aral Denizi'ne dökülen Kuvan Nehri'dir. Kıyıları hafif meyillidir ve sarp değildir. Sarp olan yerleri bir sajenden daha fazla değildir. Sahillerinde çok miktarda kıvıllı kereste ormanı bitmektedir: çam, köknar, Sibiryaya göknarı, aynı şekilde akağaç ve söğüt ağaçları vardır. Üçüncü büyük nehir olan Sır-Derya'nın kıyılarında kıvıllı kestane ormanı bitmektedir: çam, köknar ve Kuvan Nehri kenarında bulunanlara benzeyen diğer büyük ağaçlar bulunur, daha büyüktür, ancak onun aksine ağaç miktarı azdır, genişlik bakımından Kuvan'ın neredeyse iki katıdır, ancak burada zaten Amu'dur. Gerek bu nehirde, gerekse de diğerlerinde geçişler kayıklar ile yapılmaktadır. Kuvan'da Karakalpaklar, Sır-Derya'da da Kazaklar bu işi yerine getirmektedirler. Kuvan ve Sır Nehirleri buz tutmaktadır (fakat onların Buhara ülkesinin kendisine dâhil olmadıklarını belirtmek gerekir). Oranın yukarısında başka küçük nehirler de bulunmaktadır. Bu arada onlardan biri fevkaladedir, Kazanka büyüklüğündedir (derinliği yaklaşık 200 verst, genişliği 40 sajen) ve Aral Denizi'ne dökülür. Bir başkası ise Buhara'nın yakınında Amu-Derya'ya dökülen Kuryak'tır.⁹⁹

Göl neredeyse hiç yoktur. Bütün Buhara ülkesinde nehir ve kaynakların yetersizliği nedeniyle Amu, Sır, Kuvan ve diğer nehirlerden köylere ve şehirlere beş sajen ve daha az genişlikte büyük ve küçük su kanalları çıkarılmıştır. Küçük olanlardan da göletlere su doldurulmaktadır. Yağmurun çok nadir

⁹⁹ Buhara Zerafşan Nehri kenarında bulunuyor, adı geçen nehrin orta akımı Kara Derya adıyla biliniyor.

yağmasından dolayı bu göletlerden bahçeler için su alınır. Hendekler dölşenerek ve suyun akımı tutularak yazları birkaç kez kıyılardan su çıkarmak zorunda kalırlar. Böylece aynı zamanda sürölmüş tarlalar sulanır. Nehirlerin akımının bir taraftan Aral Denizi'ne, başka nehir ve kanallardan da güneye ve güneybatıya doğru olması Buhara ülkesinde bulunan dağların ve onların civarındaki yerleşimlerin, aynı şekilde Küçük Buhara'ya doğru uzanan memleketlerin konumlarının yüksekliğini ortaya koymaktadır. Hive, Karakalpakların yaşadığı bölge, Taşkent, Pers ülkesi ve güneye doğru eğim; Amu'dan Pers ülkesi, Hindistan ve Tibet'e doğru ise yükselti mevcuttur.

Buhara'da çok miktarda pirinç, arpa, buğday, darı, mısır (bizim bezelyemize benzer; kendi kullanımlarının haricinde buğday unu katarak esirleri ve atları onunla besliyorlar) ekerler. Bilindik Rus bezelyesi, çavdar ve yulaf ise neredeyse hiç yoktur.

Buhara'nın içerisinde keresteye büyük ihtiyaç duyulur. Keresteyi bahçelerde üretirler. Üstelik kereste nehirlerin kıyılarında pek fazla bulunmaz. Bazen nehirlerin her iki tarafında keresteler bir versti ancak aşar. Söğüt ve aynı şekilde fidanlıklar önemli miktardadır. Bahçeleri epey büyüktür ve sayıları pek fazladır. Bahçelerde armut, ceviz (çama benzer ağaç), nar elmaları, tut ağaçları, üzüm ki Buharalılar tıpkı Kalmuklar gibi onun tanelerini daha çok kuru olarak tüketiyorlar, kızıl ve beyaz bal (çirni) elde etmek için de kırmızı ve beyaz üzüm tanelerine bakarak onu kullanıyorlar; erik türü meyveleri veya incir, fıstık ve ince ve yumuşak kabuklu badem yetiştiriyorlar. Bostanlarda salatalık (bizimkinden iki kat daha uzun ve ince), lahana, havuç, pancar, turp, şalgam, bahçe bezelyesi yetiştiriyorlar. Bunların hepsi bizim sebzelere benzer. Karpuz ve kavun bilhassa Semerkant civarlarındaki tarlaların boş alanlarını işgal eder.

Ürünlerden bahsederken onlarla ilgili bazı mülahazalarda bulunacağız. Buhara'da toprağı pullukla sürerler. Mart ayının ortalarına doğru ekim yaparlar ve yedi hafta sonra da ekinleri biçerler. Pirinç ve buğday ekimi diğer tahıllara kıyasla çok daha fazladır. Bir pud¹⁰⁰ ağırlığında ekilen pirinçten yaklaşık on beş katı hasat elde ederler. Pirincin tohumu ince ve uzundur, Rusya'daki iri arpa tohumuna benzer. Buğday bizimkinden iki kat daha iridir. Mısır ve arpa iyi ürün verir. Onların tohumları da bizimkinden iki kat daha iridir. Diğer tahıllara kıyasla darı pek fazla ekmezler, fakat gene de ondan iyi ürün alırlar. Darıları bizimkine kıyasla daha sarı renkli ve iridir; onunla bir çeşit içki mayalarlar.¹⁰¹ Pirinçle lapa pilav, buğdayla ekmek yaparlar. Arpayı daha çok atları beslemek için kullanırlar. Darıyı ise lapa yapımında ve Kazaklarla değiş tokuşta kullanırlar. Genel olarak hasat güzel, sağlam ve bizimkinden daha iyi olur. Yabancı bölgelere tahıl pek az miktarda satsalar da, gene de Buhara'nın içerisinde kendi erzaklarını karşılamalarının haricinde onu satışa da çıkarırlar. Zira çiftçilikle uğraşmayan birçok kişi kendi tahıl ihtiyacını satın alma yoluyla karşılar.

¹⁰⁰ Pud, 16,38 kilograma eşit ağırlık ölçüsü birimidir.

¹⁰¹ F. Efremov'un notlarının ilk yayınında burada "şarap kurutulmuş kara üzümle mayalanıyor" ifadesi yer almaktadır.

Kereste daha ziyade bina, iplik, beşik vb. şeylerin yapımında kullanılır, çok miktarda yakacak odunu da bozkırlardan getirirler. Masa ve sandalye kullanılmadığından dolayı da ev mobilyası oraya az gider. Bahçeler epey geniştir. Çevreleri yaklaşık iki ya da üç verst büyüklüğündedir. Alelade olan bahçelerin çevrelerinin ölçüsü ise yaklaşık bir buçuk verst ve daha azdır. Birçoğunun iki veya üç bahçesi vardır, onları (kil ve saman karışımı) toprak duvarlarla çevirirler ve üzerlerine birer kapı yaparlar. Özel üzüm bağları neredeyse hiç yoktur. Üzüm başka ağaçlarla birlikte büyür ve Nisan dolaylarında olgunlaşır. Mayıs'ın başlarında ise neredeyse tüm meyveler olgunlaşmış olur. Karpuzları tarlaların bilhassa boş yerlerine ekerler. Bazen karpuz ekilen boş alanlar bir buçuk verst büyüklüğündeki tarlanın onda birini bulur. Karpuz kavundan sonra değer. Karpuz büyüklük bakımından alışılmış Rus karpuzuna göre iki kat daha iridir, hatta bizim Tsaritsın bölgesinin karpuzlarından biraz daha büyüktür. Ağırlığı bir puddan fazla gelir. Dışı yeşil ve grimsidir. İçi etli ve oldukça kırmızıdır. En iyi ve büyük karpuzlar Buhara dolaylarında yetiştirilir. Semerkant'ta da çok miktarda karpuz üretilir, ancak onların boyu biraz daha küçüktür. Kavunları oldukça iridir. İçi kabuğundan kalbine kadar dörtte biri etli ve aktır. Başlıca iki türü vardır: ilkini Buhara'dan Amu'ya doğru otuz verst mesafede bulunan Karakul şehri civarında yetiştirirler. Oldukça uzuncadır. Zira uzunlukları bir arşındır, hatta bazen bir buçuk arşını geçer. İki pud veya daha fazla ağırlıkta olurlar. Öyle ki, bir deveye sadece yaklaşık sekiz adet kavun yüklenir (orada yola çıkan bir deveye 18 pud'dan fazlası yüklenmez). Kavun Rusya'da ve İran'da satılır. Diğerleri de Rus kavunlarından daha yuvarlak ve iridir. Onlardan Buhara, Semerkant ve diğer şehirler dolaylarında çok bulunur. Karpuz ve kavun arasında orta boyda bir bitki türü vardır. Bu bitki onlardan önce biter, onun kabuğu etli ve sarı renklidir, içi kavundan daha yumuşak ve kavun gibi tatlıdır, tohumları salatalığı gibi ufaktır, onun yaprakları oldukça fazladır ve Rus lapuşkininin¹⁰² yapraklarına benzer: meyvesi Rus karpuzundan daha küçüktür, ağırlığı yaklaşık üç funt¹⁰³tur.

Burada pamuğu kumlu yerlere ektikten sonra yetiştirirler. Boş arazinin yaklaşık onda birlik kısmına sekiz pud kadar ekim yaparlar ve sonra bu ekili yerlerden otuz beş pud kadar hasat elde ederler. Bunun için tohumları külle yumuşatarak ıslatırlar ve karıştırırlar, iki gün sonra ekerler, altı hafta sonra ekinler yükselir, on hafta sonra da olgunlaşır. Yapraklı ince dallar bir arşından daha fazla büyürler. Onların üzerindeki yumruların rengi ilk önce yeşil olur, olgunlaştığında ise ceviz büyüklüğüne ulaşır ve grimsi bir renk alır. Başka şeylere gelince, biz artık onlar hakkında Pers ülkesinin doğal ürünleri bahsinde bilgi verdik. Burada sadece ekmek pişirmede veya yakacak odunla birlikte kullanılan çalının dalları buna dâhil değildir. Pamukla peçe, mitkal,¹⁰⁴ patiska, alacalı kumaş, basma kumaş, duvak, burmet (bizde ondan kırmızı renk kumaş yapılır¹⁰⁵) dikerler. Hayvanlara yem olarak verilen otlar azdır. Bir miktar

¹⁰² Lapuşnik - dikenli yabancı bir ot türü, dulavrat otu diye de bilinir.

¹⁰³ Funt (libre), 453,5 gram ölçüsünde bir ağırlık birimidir.

¹⁰⁴ Mitkal - ağartılmamış basma kumaş, pamuklu kumaş.

¹⁰⁵ Kumaçi - kolsuz kadın elbisesinde kullanılan kırmızı veya mavi renkli basit pamuk kumaş.

Semerkant civarında bulunmaktadır. Orada mera, kır ve bozkır vardır. Diğer yerlerde otu ekerler ve sonra bir yaz içerisinde üç kez biçerler veya tırpanlarlar (zira orada bütün bitkiler oldukça çabuk büyür). Böylesi otlara yurunça denilir. Bu otların uzunluğu bir arşını bulur ve sonra herhangi bir ekim yapılmaksızın beş yıl süresince çıkmaya devam eder. Otları yığarak sicimlerle bağlarlar ve açık havada bırakırlar. Otun kuruması baş belasıdır. Onun bir pudu on kopye satılır. Otu ekerler, samanla yarı yarıya karıştırarak atları beslerler.

Buhara atları Ruslarınkine nispetle daha hızlı ve güzeldir. Onları oldukça fazla beslerler, fakat bu hemen hemen sadece bir sürüş veya süvari içindir. Onlar bizim atlarımızın yüklendiği kadar ağırlığı taşıyamazlar. Buharalılar herhangi bir şeyi taşımak için Kazaklardan satın aldıkları atları veya öküzleri (bilhassa toprağı işlerken) kullanırlar. Aynı zamanda tek hörgüçlü develer (çoğunlukla gerek Buhara'nın içerisinde bulunan gerekse de ülkenin dışından getirilen malların taşınması için) ve eşekler veya katırlar genellikle deri çuvaların içerisinde suyun taşınması için kullanılır.

İnekleri yalnızca kendi evlerinin ihtiyacını karşılamak için beslerler.

Sürekli Buhara ve Hive'de yaşayan Beyaz Araplar¹⁰⁶ denilen halk çok sayıda koyun besler: sürülerinin çoğu bin ve üzeri baştır. Koç ve koyunlar oldukça büyüktür ve sayıları yalnızca Ruslarınkinden değil aynı zamanda Kazaklarınkinden de fazladır. Koyunların kuyrukları yassı ve uzundur, yünleri oldukça yumuşaktır. Onların yünlerini yazın iki kez kırparlar. Kuzuları kara veya gri ve ak renklidir. Boz ve kıvırcıktır. Onları iki veya üç haftalıkken keserler ve çok miktarda kuzu postunu Rusya'ya gönderirler. Efremov oradayken Buhara'da onların tanesi yaklaşık 10 kapiyk'e satılıyordu. Aynı zamanda onlardan şapka ve mont bandı yaparlar. Orada keçi azdır. Onların yünü de oldukça yumuşaktır. Koyun yününden neredeyse Buharalılar yalnızca kendilerinin kullandıkları bez, keçe ve başka kumaşları yaparlar. Keçi yünü ise semer yapımında kullanılır ve o kadar önemli bir ihtiyaç değildir. Mamafih, Buharalılar yemekte çok fazla et (at, bilhassa da koyun ve inek eti) kullandıklarından dolayı şehirlerde onun ticaretini yaparlar. Etin yanı sıra süt, yağ ve kaymak üretmek için de çok sayıda hayvan beslemek zorundadırlar. Kurt, ayı ve benzeri vahşi hayvanlar, aynı şekilde filler burada bulunmaz. Az miktarda balık tutarlar. Amu ve Kuryak nehirlerinde turna balığı bulunur, onu susam yağıyla kızartırlar (onun haşlanarak pişirilmesi uygun görülmez).

Buhara'da çok sayıda tut ağacının bulunduğu bahsetmiştik. Onun meyveleri böğürtlene benzer ve iki türdür: tatlı ve beyaz renkliler ve tatlı-mayhoş ve siyah olanlar. İpek yapan böceklerin bu ağacın yapraklarıyla beslendiği bilinmektedir. Orada ipekten altın ve gümüş motifli sırma kumaş, atlas, kadife, kuşak ve otlı örtü (onunla bizde yastık kılıfı, Tatarlar da ise keten bezi yapılı) dokurlar. Bu ürünler, gene de, en yüksek kalitede değillerdir. Buraya o böcekler ve onlardan elde edilen ipek hakkında kısa bir yorum ekleyelim: kış güneşinin dönüşünden sonra tut ağaçlarının üzerinde yapraklar gözükmeye başladığından kısa bir süre sonra onlar ortaya çıkar. İpek böceklerinin

¹⁰⁶ Afrikalı zencilerden ayrı olarak beyaz tenli Araplar kastediliyor.

yumurtaları kabuklarından dışarıya çıkarılarak kamış hasırlara konulur ve güneşe serilir. Sabahları onları özenle ısıtırlar. Onların görüntüsü kül rengini aldıktan kısa bir süre sonra öğlen vaktinde saat 1 civarında veya daha önce güneşe bırakılırlar ve sonra odalara veya ambarların damları altına geçirirler. Yarım saat sonra siyah renkli ipek böceklerini kabuklarından çıkarırlar, onları ince kıyılmış tut yapraklarıyla beslerler. Dört veya beş gün sonra yedikleri bu yemden dolayı büyürler ve renkleri beyaza döner. Dokuz veya on gün sonra da sarı rengini alırlar ve başlarını yukarı kaldırarak bir gün veya daha fazla süre uyurlar. Uyanınca koza yapmaya başlarlar ve dört veya beş gün boyunca durmaksızın ağızlarından çıkardıkları ipele kendi etraflarını örerek kozalarını sararlar. Yetiştiriciler üretim için lazım olan küçük böcekleri ayırırlar ve onları serin bir yere götürürler.

Bir hafta sonra küçük böcekler kelebeğe dönüşürler ve yerlerinden uçup gitmeden ikişer ikişer çiftleşirler, alçaktan uçarlar ve beş veya altı günden fazla yaşamazlar. Yumurta verenler haşhaş tohumuna benzer ve sarı renklidir. Her kelebek çiftinden bir solucan doğar. Solucanın ağırlığı bir zolotnik¹⁰⁷tir. Bir zolotniklik solucandan da iki funt ipek elde edilir. Yuvaları uzunca kuş yumurtası şeklindedir. Büyüklükleri meşe odunu kadardır. Onlara biraz tuz serperler ve salamura olması için sekiz veya dokuz gün süresince tut yaprağıyla sararak çömeklerde bekletirler. Bir süre sonra üzerinde ince bir tabaka oluşur ve ortası da sarımsı bir renk alır, o zaman onları kazanların içerisine koyarak kaynatırlar ve sonra da dört veya daha fazla sayıda kişi çok ince temiz sarı-gri ipeği çarkın üzerine kaldırır ve farklı renkte boyalarla pişirirler. Buharalılar böceğin ortaya çıkması zamanı fevkalade sıcak olsun diye özenle gözlemliyorlar, uyku esnasında onlar küçüktür, soğuktan sonra da öyledir. Ayrıca temizliği ve kuruluğu muhafaza ediyorlar, mümkün merteye nemden, kötü kokudan, dumandan, kurumdan ve gayet ince bir koku hissine sahip olan böceklere zarar verebilecek her şeyden kaçınıyorlar. Siyah olan böcekler çok yiyorlar, beyaz olanları ise daha az. Sarıya dönüşmeleri semizleştiklerini ve olgunlaştıklarını ifade ediyor.

Yemlere gelince, onlara da yaprakların çok kuru, nemli, soğuk veya sıcak ve kötü kokmaması için dikkatle bakıyorlar. Bu yüzden yukarıda zikredilen hasırları nemin ve dumanın olmadığı yerlere seriyorlar. Eğer böcekler onların üzerinde sıkışık durumda olurlarsa, o zaman onları hasırdan küreklerle alıyorlar ve başka bir yere bırakıyorlar. Bu suretle de onları uzun parmaklıklardan oluşan gözelerle koyuyorlar, onlar olgunlaştıklarında kozalarını örmek için yer aramaya başlıyorlar. Bu gözeleri gölge altında yüksek yerlere koyuyorlar. Beyaz kozalayanlar daha iyi olarak kabul ediliyor. Onlara bakarken hangi dişiden erkek cinsi kelebekler çıkabileceğini öğreniyorlar. İnce kabuklu ve ucu sivri olanlar ilk, kalın kabuklu ve yuvarlak olanlar da sonra çıkıyorlar. Çıkmadan önce böcek kozası her zaman kıpırıyor. Hasırlara serilenler birbirlerini sıkıştırmamalıdır. Onlardan işe yaramaz olanları, aynı şekilde de ölmüş kelebeği kuş ve hayvanlar için zararlı olmaları nedeniyle toprağa gömüyorlar.

¹⁰⁷ Zolotnik 4,265 gram ölçüsünde bir ağırlık birimidir.

Buhara'da tuz yetersizdir. Tuzu Kalmuklar, Türkmenler, Kazaklar, aynı şekilde Beyaz Araplar ve kısmen de Hivelilerin yaşadıkları topraklardan getiriyorlar. Buhara ülkesinde altın ve gümüş maden ocakları yoktur. Altını bilhassa ticaret yaptıkları halklardan Persliler ve Hindistanlılardan para ve külçe olarak alıyorlar. Gümüşü değiş-tokuşla Çinlilerden at tırnağına benzeyen külçelerle alıyorlar, Hollanda saf altını oldukça fazla miktarda bulunuyor, ne var ki onları da diğer para ve külçeleri de Buhara parasına dönüştürüyorlar. Sadece Buhara'da ve Han'ın adına para basıyorlar. Genellikle paranın bir tarafında onun adı, öbür tarafında da Kur'an'dan birkaç söz yer alıyor. Buhara'da bakır, gümüş ve çoğunlukla da altın para dolaşımdadır. Bizim kopyik türü bakırdan küçük paraya karapul deniliyor. 10 karapul eden gümüş tenge'nin yaklaşık yarısı bakırdandır. Altın, eşrefi veya tilla 30 tenge değerindedir ve saf Buhara onluğudur (on ruble). Buhara dilinde para kelimesi pul, bakır-mis, gümüş-nokra, altın-altun şeklinde ifade ediliyor.

Buhara'da yaşayan Ruslardan biri, Efremov'un orada bulunduğu sırada Hive'de gümüş ve altın bulunan iki dağın olduğunu söylemiş. O dağlar Hive'den Mangışlak burnuna doğru kırk verst ötedeki bozkırdaymış.¹⁰⁸ Maden işinden anlayan Rus ustalardan biri Petro devrinde Bekoviç'in başarısız seferinden¹⁰⁹ sonra Hivelilere esir düşmüş ve onların Hanı tarafından gerek maden cevheri bulunması gerekse de madenin işlenmesi için kullanılmış. Rus bahsi geçen dağları bulmuş ve onlardan altın ve gümüş çıkarmış. Han ona bir keresinde şöyle sormuş: o dağlarda ne kadar fazla maden bulunmaktadır? Usta maden elde edildiği takdirde Hive'deki bütün odaları saf gümüşten inşa etmek ve altınla kaplamak mümkündür diye cevap vermiş. O buna cevap verirken Hanı ziyadesiyle sevindirmek ve böylece lütfunu hak etmek arzusunda olmuş, fakat kendisi açısından büyük bir felakete neden olmuş. Han ustayı güya maden çıkarması için yukarıda bahsi geçen dağda bulunan maden ocağına yollamış, ancak o oraya çıktığında derhal alıkoyulmasını emretmiş. Hive hükümdarı madenin açığa çıkmasının yabancı güçlerin ilgisini çekebileceğinden ve bunun Hive'nin zapt edilebilmesine sebep olacağından, ayrıca da kendi halkı arasında tembelliğe yol açabileceğinden korkmuş olabilir. Bu anekdotu tamamen makul olduğundan vermedik, ama en azından Efremov'a bir görgü tanığı ve ustanın arkadaşı tarafından hakikate büyük bir bağlılıkla anlatılmıştır.

Rusya'da birçok insan Hive ve Buhara'da nehirler boyunca elde edilen kumlu gümüş hakkında konuşuyordu. Böylesi gümüş ve altın ne Buhara'da ne de Hive'de hiç yoktur, en azından F. Efremov bu hususta hiçbir şey duymamış ve şahsen görmemiştir. Gümüş ve altın ise Buhara'da, ifade edildiği

¹⁰⁸ Türkistan devletlerinin altın ve gümüş bakımından zengin olması efsanesi XVIII. yüzyılda yaygın bir hal almıştır. Buhara Hanlığı'nda bulunmuş yabancılardan biri olan Blankennagel bu ülkeyi yeni Peru olarak adlandırmıştı.

¹⁰⁹ Rus komutanı Knez A. Bekoviç-Çerkaskiy 1717 yılında Rus Çarı Petro'nun emriyle 6 bin kişilik bir kuvvetle Hive Hanlığı'na sefer düzenledi. Ancak Şirgazi Han tarafından pusuya düşürülerek askerlerinin birçoğu ile birlikte katledildi. Dinçer Koç, "Rus İşgalinden Evvel Hive Hanlığı'na Gelen Rus Asker ve Elçileri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 215, İstanbul 2015, s. 85-86.

üzere, Çinlilerle, Ruslarla ve Perslerle yapılan ticaretten dolayı çok miktarda bulunuyor.

Buhara halkı orta boylu, endamlı, beyaz yüzlü ve biraz esmer, haşin, kısmen Tatarlara benzer, kara kaşlı, kahverengi gözlü, zayıf ve nazik fizikli ve kuvvet bakımından oldukça vasattır. Buharalılar neşeli, mütevazı, sabırsız, çok yalancı, tembel ve ticarete oldukça yatkındır. Büyük bir kısmı işe tutsakları gönderir. Onlarda hırsızlık nadiren olur. Sıcak içecekleri az içerler veya neredeyse hiç içmezler. Gene de Kalmuklardan usulca satın aldıkları çihiri¹¹⁰ içerler. Aynı şekilde fevkalade iyi üzüm şarabı ve boza içerler. Davranışlarında pek tutarlı değillerdir. Buhara'da farklı halklar yaşamaktadır:

1- Kendi kendilerini Buhara'nın adıyla tanıtan asıl Buharalılar;

2- Yaklaşık 2000 kişi olan Lezginler;

3- Yaklaşık 1000 kişi olan Afganlar¹¹¹;

4- 3000 kişi kadar olan Persler; son üçü daha ziyade memuriyettir;

5- Kendi kendilerini asilzade veya soylu kökten gelenler olarak adlandıran Özbekler (asiller) uzun boylu, geniş yüzlü, geniş omuzlu, orta kuvvette, Kalmuklar gibi küçük gözlü, savaşa meyilli ve çalışkandırlar, çoğunluğu ticaretten ziyade tarımla uğraşır, sert içkileri Buharalılardan daha çok kullanırlar, onlarla barış içerisinde yaşarlar; Semerkant ve civarında kalıcı konutları vardır. Onların sayısı 200.000 kişiyi aşmaktadır. Onlar beş soydur¹¹²: Akmangit, Tokmangit, Karamangit, Barın ve Yabu soyları farklı yerlerde bulunmaktadır. Onların konutları temizdir, ne var ki bunda Buharalılardan geridedirler. Özbeklerin dilleri Tatarcaya benzer. Buharalıların dili Perslerinkine benzese de, onlar için tamamen başkadır, gene de Buharalılar ve Özbekler aralarında öyle veya böyle kendi dillerinde anlaşırırlar. Bizim Rusya'da Orenburg kurulduğunda Nogaylardan birçoğunun Orenburg bölgesinden ayrılarak Buhara'ya göç ettiğini ve kendilerini Özbekler olarak adlandırdıklarını söylüyorlar;

6- Kırgızlar asıl Buhara'da değil de oraya yakın Oş şehri ve Kaşgar arasındaki dağlarda ve az sayıda göçebe düzlüklerinde yaşıyorlar. Onların kendi beyleri vardır, neredeyse Buhara'da bulunmazlar, sıkça Hokand'a giderler, koyun, öküz ve develerini değiş tokuş için oraya götürürler ve Hokandlılar Kırgızlardan çok daha zengin ve kurnazdır;

7- Beyaz Araplar (Ak Arap) başkent Buhara'dan kuzeyde, Amu Nehri'nin aşığı akımına doğru 60 verst mesafede, Mangışlak bozkırı istikametine doğru uzanan yerlerde sabit konutlarında yaşarlar. Onlar mütevazı, sessiz, esmer yüzlü ve görünüşleri Perslileri andırır. Buharalılardan uzundurlar, hayvancılık ve çiftçilikle uğraşırırlar ve oldukça zenginlerdir. Onların Muhammed'in soyundan olduklarını ve bu yüzden Müslümanlar tarafından çok saygı gördüklerini söylüyorlar.

Buhara Hanı'nın kendi hâkimiyetindeki kadın ve erkek cinsiyeti bütün halkın tamamını yarım milyon kişi civarında hesap etmek mümkündür. Demek

¹¹⁰ Çehir - Sert içimli kırmızı şaraptır.

¹¹¹ N. Hanikov, Afganların 4 bin kişi, Lezginlerin 2 bin kişi ve Arapların 50 bin kişi olduğundan bahsetmektedir. *Opisanie Buharskago Hanstva*, Sanktpeterburg 1843, s. 56-57.

¹¹² N. Hanikov, Özbek kabilelerini aynı şekilde vermektedir. N. Hanikov, *a.g.e.*, s. 58-65.

ki, eğer buna bahsi geçen Han'ın hâkimiyetinde bulunmayan Büyük Buhara ahalisinin birkaçını daha katarsak, o zaman Büyük Buhara'da yaşayanların hepsinin sayısı 3.000.000 kişiden daha fazla olmayacaktır.¹¹³ Bu arada, gene de, Buhara Hanı'nın hâkimiyetinde bulunmayan kısmın oldukça az olduğunu ve bunun Büyük Buhara'nın tamamının yarısını dahi meydana getirmediğini belirtmek gereklidir.

Şimdi Buhara'daki âdetler, yemekler, elbiseler, konutlar ve hastalıklar hakkında bazı mülâhazalarda bulunmak gerekiyor. Han'ın dışında kimsenin şahsi hamamı yoktur. Yere inşa edilmiş taşlı olan ticari hamamlar ise vardır, onların üstü bir pencerelidir ve ancak ortaları toprağın üzerindedir. Onlar kaynaktan ısıtılırlar. Odunla değil, sokak ve bahçelerden aldıkları mayısların¹¹⁴ (gübre) yakılması suretiyle suyla ısıtılırlar. Mayısları dört gün kuruttuktan sonra yakıyorlar. Rus ahırlarına benzer şekilde hamamların tabanının altında akış oluyor. Pisliğe aldırış etmeden sabunsuz yıkıyorlar, onu sadece elbiselerini yıkarken kullanıyorlar. Onlarda düğünler Tatar âdetine göre oluyor, cenaze törenini de diğer Müslümanlar gibi yapıyorlar. Tabutları yok, cenazeyi tahta sütuna koyuyorlar, mescide taşıyorlar, orada dua ediyorlar, sonra onu mescidden çıkarıp kabristana götürüyorlar ve mezara gömüyorlar.

Buharahılar tıpkı Persler gibi oldukça kıskançlar. Yabancılar onların ne kızlarını ne de karılarını göremezler. Onların iki veya üç karıları vardır, zenginlerin ise genellikle daha fazladır ve ayrıca birkaç cariyesi olur. Her bir eş ve cariyenin kendileri için hususi bir odası vardır. Koca sırasıyla bu odalarda onlarla ayrı ayrı uyur. Çok eşlilik erkekleri yabancı kadınlarla ilgilenmekten alı koyar. Zaten buna ihtiyaçları da yoktur. Ama kadınlar bu son avantajdan yoksunlar. Bekârlar sık sık nikâhın kutsallığını ihlal ediyorlar, ihtiyar kadınlarla tanışıyorlar ve onların aracılığıyla bir kadın elbisesi giyinerek kız arkadaş görüntüsü altında bilhassa kocanın diğer kadının yanında misafir olduğu esnada kendilerine hayran kadın ve cariyeleri ziyaret ediyorlar. Kadınların kendileri de sık sık kız arkadaş ziyareti bahanesiyle sevgililerinin yanlarına gidiyorlar.

Her iki cinsiyetten olan kent sakinleri de ata binerek geziyorlar. Köylülerin büyük bir kısmı da at sırtında¹¹⁵ gider. Yazın pabuçların içerisinde çıplak ayaklarla yürüyorlar.¹¹⁶ Göletlerden suyun taşınması için ve her türlü ağır işte esirleri kullanıyorlar. Beslenmeleri kıttır. Az kaliteli tahıl unuyla pişirilmiş pidelerden ve kızarmış ekmekten günde 1 funttan daha fazlasını nadiren alıyorlar. Pideleri pişirirken ocağın tabanına değil yanlarına yapıyorlar, onların yapıları bizimkilerden farklıdır. Hırsızlık o kadar sert bir şekilde cezalandırılıyor ki, ufak tefek şeyler için bile erkekleri asıyorlar, kadınları ise göğüs hizasında kazdıkları hendeğe sokarak taşlamak suretiyle öldürüyorlar.

¹¹³ E. Meyendorf, Buhara'da yaklaşık 2 milyon nüfus olduğunu belirtmiştir.

¹¹⁴ Tezek.

¹¹⁵ F. Efreinov'un notlarının ilk baskısında bu cümle "*köylüler ise eşekler üzerinde gider*" şeklinde geçiyor.

¹¹⁶ F. Efreinov'un notlarının ilk baskısında bu cümle "*yazın yalınayak yürürler*" şeklinde geçiyor.

Cinayet ve yaralanmaya sebep olma durumunda suçluyu öldürülenin veya yaralanmanın akrabalarına teslim ediyorlar, onlar da suçluya işlediği cürme uygun bir şekilde istedikleri gibi davranıyorlar. Cinayete karşılık olarak suçluyu öldürüyorlar, vücudun bir kısmına zarar vermenin karşılığını da ödetiyorlar, yani dişe diş ve göze göz alıyorlar. Koca karısını bir başkasıyla gayet kısa bir muamelede gördüğünde ve bunu ispat ettiğinde onların her ikisini de öldürme hakkına sahip oluyor. Kaçan ve sonra yakalanan esirlerin, şayet hayatlarını kaybetmelerini istemiyorlarsa, kulaklarını ve diğer organlarını kesiyorlar. Efendisi kölelerinin üzerinde mutlak hak sahibidir.

Burada her zaman tüketilen gıda birçok Asya ülkesindeki gibi plov veya pilav denilen yemektir. Pilavı şu şekilde hazırlıyorlar: eti haşlayıp suyu ile birlikte çıkarıyorlar ve pirinci katıyorlar, yarım pişince soğuk su ile ayrı bir kaba döküyorlar, onun piştiği kazana ise bahsi geçen eti koyuyorlar, sonra da soğan, havuç, üzüm ve safran katıyorlar. Bundan sonra gerek et gerekse de bahsi geçen sebzeler ve tam pişmemiş pirinci hep birlikte ateşte kızdırmaya koyuyorlar, onların üzerine koyun yağı döküyorlar ve kazanın üstünü sıkıca kapatıyorlar. Karışım kabarmaya başladığında ateşten alıyorlar ve yiyorlar. Sebzededen daha çok et yerler. Soylular masalarında açık kahverengi kapları bulundurlar, diğerleri ise cilalı olanları kullanırlar. Bakır ve kalaydan ise öğrenirler.

Buhara ülkesindeki tüm kadınların göğüsleri dışardadır ve onu sadece en nadide muslin bezle örterler. Göğüslerinin üzerine farklı renklerde ipek işlemeli çantalar koyarlar ki, hepsi muslin bezden görünür. Orada deri veya çuhadan yapılmış ayakkabılar giyerler. Kaftanları kısadır, dışarı çıktıklarında onların üzerlerine ferace, yani uzun gömlekler giyerler.¹¹⁷ Feracelerin kolları dardır ve astarı ile birlikte dikilmiştir. Zavallı yaşlı kadınlar dâhil yüzlerini saç tüllerile örterler. Kızlar belli olurlar, çünkü onlar saçlarını on saç örgüsüyle örterler. Saç örgüleri evli olan kadınlarınkı gibi uzundur. Saç örgüleri doğaldır, eğer kısa olursa başkalarını bağlarlar,¹¹⁸ böylece onların uzunluğu baldırların altına kadar ulaşır, üstelik baştan topuğa kadar iki kanatlıdır. Böylesi kanatlar zarif ve işlemeli ipekten yapılmış ve kıvrımlıdır ve yukarı kısmı iki verşok, alt kısmı ise yarım verşok genişliğindedir. Tüm genç ve yaşlı kadınlar boyunlarına altın kolye takarlar. Başlarındaki çeyrek yay ölçüsünde süslü bombelere de çeşitli zarif baş örtülerini takarlar. Kadınlar servetlerine göre ipek veya pamuk kumaşından yapılmış topuklarına kadar uzanan dar ve uzun iç çamaşırları giyerler. Gömleğin üstüne göğsü örten muslin bezine üç verşok uzunluğunda gümüş zincir bağlarlar, alt kısmının sonuna iri inci veya basit boncuklar takarlar. Bu tür zincire peşoviz denilir.

Gerek şehirlerde gerekse de köylerde yapılar balçıktandır. Genellikle biri diğerinden iki eşit çit mesafesinde olur, onların arasındaki boşluğa çiğ kerpiç koyarlar. Odanın hem içini hem de dışını öküzler vasıtasıyla öğütülmüş

¹¹⁷ F. Efremov'un notlarının ilk baskısında burada "kadın elbisesinin uzunluğu başa kadardır beştir" ifadesi kullanılıyor.

¹¹⁸ F. Efremov'un notlarının ilk baskısında burada "bu bağlı örgüler üç burçaklı saçtan yapılır" ifadesi kullanılıyor.

samanla karıştırılmış kille sıvarlar. Ondan sonra dışını çamurla, içini de kaymak taşı ile sıvarlar. Çatıları bizim Rusya'da olduğu gibi değildir. Düzgün ve bir tarafına doğru biraz eğimlidir, su akıtan küçük olukları vardır. Taş binalar oldukça nadiren bulunur. F. Efremov yalnızca on tane civarında böyle bina gördü, onlar da çok eskiden inşa edilmişti ki, bunu hatırlamak çok zordur. Bütün binalar alçaktır (Han'ın kendi konutu beş arşın uzunluğundadır) ve içleri boyalıdır. Tabanları kerpiçtendir, zenginlerinki halılarla, durumlarına göre keçelerle örtülüdür, fakirlerinki ise kamış paspaslarla. Masa ve peykeler kullanılmaz.

Buhara'da mevcut hastalıklardan fevkalade olanı orada rişta denilen kıl kurdudur. Onu biraz açıklayacağız. Artık yukarıda ifade edildiği üzere Buhara ülkesinde susuzluk sebebiyle insanlar nehirler dışında, onlardan (örneğin Amu ve Sır'dan) çıkarılan kanallar ve göletlerden su sağlar. Geçen yazda su o kadar durgunlaşır ki, üzeri yeşilliklerle kaplanır ve kıl kurdu dâhil sayısız haşeratin barınağı haline gelir. Kıl kurdu içme suyundan belli olmadan içeri girer. Vücuda girdikten iki veya üç hafta sonra derinin altında sanki kalın bir iplik ortaya çıkar ki, o kıl kurdudur, vücudun içine girmemesi için onu oradan dikkatle ve oldukça hafif bir şekilde çekmek, pamuğa sarmak, sonra da hasta olan yerin üzerini yağlı tut yaprağı ile bastırmak gerekir. Sonuncudan onların hepsi bir ay veya daha az bir süre içerisinde dışarıya çıkarlar. F. Efremov'dan ilk yıl ağzı bile dâhil olmak üzere 20, başka bir keresinde 15, üçüncü kez de 8 kıl kurdu çıktı. Bir gün onlardan biri bacağından çekilip çıkarılırken yırtıldı ve ondan irin çıkana kadar, yüksek ateş ve ağrı sebebiyle yürümesi mümkün olmadı. Oranın sakinleri kendilerinde yazın rişta olduğunda bunu şans olarak sayarlar, zira kıl kurtları sıcağı sevdiklerinden daha çabuk dışarı çıkarlar, soğuk zamanlarda ise daha fazla gizlenirler, bundan dolayı insanların büyük bir kısmı güzün bu hastalıktan mustarip olur ve birçoğu koltuk değneğiyle yürür. Rişta hastalığı göletlerden su içenlerde her yıl olur. Suyu neredeyse her zaman şehrin dışında bulunan nehirlerden ve kanallardan alanlar ise bu hastalıktan mustarip olmazlar veya onlardan çok az kişi olur.

Buharalılarının dinine değinecek olunursa, onların tamamı Müslüman'dır veya Muhammed'in yolundadır. Muhammed aracılığıyla verilen yazılı emirleri yerine getirmede onları gayretli olarak adlandırmak doğru olmaz, onlar hakkında aşırı karıştıta denilemez. Onlar bu konuda ortada yer alıyorlar. Bizim Rus Tatarları Tanrı'ya daha hürmetkâr ve ibadetlerinde daha gayretlidirler. Buharalılarının kutsal saydıkları mübarekleri de vardır. Örneğin başkent Buhara'nın yakınında ahali tarafından adlandırıldığı şekliyle Bogovodin (Bahaeddin)¹¹⁹'in türbesi bulunmaktadır. Rivayet ettiklerine göre kâinatın yaratıcısı cisimleştiğinde ve yeryüzünde yürüdüğünde, bu mübarek kişi ona müşavir ve yoldaş olmuş. Onun mezarı çuha ile örtülüdür, kaftanı da Buhara'da muhafaza edilmektedir. Birçok kişi Bogovodin'e saygı duyar ve uzak ülkelerden onun mezarını ziyaret etmek için gelir. Rijdivan şehrinde de türbe bulunmaktadır: Hocacan (mübarek adam). Buharalılar iblisin mevcudiyetini kabul ediyorlar

¹¹⁹ Bahaeddin Nakşibendi kastedilmektedir.

ve onu şeytan diye adlandırıyorlar. Onun bütün insanları bozduğuna ve onların aralarını açtığına inanıyorlar. Allah'ın yanında melekler (farişta) bulunuyor. Her kişinin onu iblisten koruyan meleği vardır. Öldükten sonra ruh toplu hesaba çekilmeden evvel cennet ile cehennem arasında semada kalır, hesaba çekildikten sonra vefat eden gene vücuda bürünür ve bütün iman sahipleri cennette kendi eşleriyle, cariyeleriyle ve onların ayarladığı kızlarla birlikte yaşar. İman etmeyenlerin (Müslüman olmayanlar) veya pagan inancında olanların hepsi de cehenneme girer.

Buharalılar Mekke'ye nadiren gidiyorlar; onlar Tanrı'ya Hüda, Allah, Kerim, Rahim adını veriyorlar ve onun yetmiş iki isminin olduğunu söylüyorlar. Mescitler her yerde yeterince var, fakat onların tamamı yapıları bakımından bizimkilere benzemez ve esasen basit çamur harçlı evlerdir, etrafları nadiren duvarlı ve içleri sıvalıdır. Dini rütbelere şunlardır: Kazı-Kelan¹²⁰ (büyük din adamı, bizim metropolit gibi), Nakip (başpiskopos gibi, ancak, çok önemli bir şahsiyet), Müftü (piskopos veya metropolit gibi), Ahunlar ve Mollalar. Din adamları yönetime az katılır; onlar Cuma günleri Han Sarayı'na giderler, orada Atalık ile toplantı halinde otururlar ve rica edilen işlerin çözümü için Kur'an'ın emrettiğine göre ona öğüt verirler. Onların hepsi evli ve Buharalıların soyundandır, onlardan ilk üç bürokrat maaş olarak az miktarda para alır (Kelan yaklaşık 200 Buhara gümüş parası) bir de üç bayramda elbise olarak -gümüş ve altın işlemeli- ipek kıyafetler, simli kumaşlı altın veya gümüşlü sarıklar, Pers kuşakları, kışın da Rusya'dan getirilen kürkleri alırlar. Onlar köylerin sahipleridir veya köyler onlara ihsan edilir, bunları kendi varislerine bırakabilirler; çok saygınlar ise de, gene de bazen Han'ın emri gereğince hayatlarını kaybedebilirler. Şehirlerde mescidlerin yanında okullar bulunur, okullarda dogmatik inançlar ve Persçe, Türkçe, Arapça ve Agazaratça¹²¹ dil eğitimi verilir.

Buhara'da çok iyi okullar vardır. Bütün Buhara ülkesinden, Hive'den, diğer farklı memleketlerden ve kısmen de bizim Tatarlardan oraya akıp geliyorlar. Bu okullar da mescidlerin yanlarında bulunurlar ve medreseler olarak adlandırılırlar. Medrese binaları epey büyük, taştan ve iki katlıdır. Böylesi medreselerden bu başkentte dikkate şayan olanlar sekiz tanedir. Onlardan beşi büyük, ikisi veya üç tanesi daha küçük ve tek katlıdır. Her birinde otuz dört hücre bulunur; bir hücrede iki veya üç öğrenci, bir de üç öğretmenin yanı sıra molla vardır ve zenginlerden ücret alınır. Fakirlerden ise hiçbir şey alınmaz, ayrıca onların iaşesi sağlanır, o yüzden medreselere miras bırakıyorlar (ancak, az). Köylerden veya daha doğrusu topraklardan onların işlenmesi karşılığında sağlanan kazançların yarısını alarak gelir elde ediyorlar.

Mollaların kendi evleri vardır. Öğrencilerin (onlardan birçoğu bazen 45 hatta 50 yaşında oluyor) büyük bir kısmı evlidir. Onlar gündüz medreselerde eğitim alırlar, geceleri ise evlerine eşlerinin yanına giderler. Bu medreseler-

¹²⁰ Kazi-kelan Buhara'nın yüksek yargıcidir.

¹²¹ Buhara'da yaşayan Hindistan'lı tüccarların dili kastediliyor (onların önemli bir bölümü Guccarat soyundandı; bu yüzden onların dili "Guzaratça" olarak adlandırılıyor).

deki öğrencilerin sayısı bazen 1000 kişiyi aşar, çoğunlukla da daha az olur. Ramazan Bayramı'nın başlangıcında onların hepsi öğretmenleriyle geceleyin saat on birde Saray'a Han'ın huzuruna çıkarlar, Han onlara lapa ikram eder, öğretmenler ve öğrencilere ne öğrettiklerini ve öğrendiklerini sorar, sonuncularını sınırlar ve başarısına göre öğrencilerden her birine para ihsan eder. Semerkant'tan da Buhara'ya eğitim almaya gelirler; ilkinde (Semerkant'ta) boş, büyük, görkemli ve mermerle kaplanmış üç medrese bulunuyor. Kitap basımı, kitap deposu ve kitap dükkânları hiçbir yerde yoktur. Ahunlar ve mollaların büyük çoğunluğunun dinsel ve yazma eserlerden oluşan küçük kitap koleksiyonları vardır.

Aynı şekilde yazılı kanunları da yoktur. Onların kitapları Kur'an'dır. Bütün topraklar ahali arasında paylaştırılmıştır. Herkes keyfine göre nerede ve ne istiyorsa onunla meşgul olur. Köyün yöneticisi olarak bir ihtiyar veya kıdemli kimse (Aksakal) vardır.¹²² Şehirde ve havalisinde - Han tarafından atanmış Toksabay (Bey) yöneticidir. Memurlar Deomegi¹²³ evlerden ve dükkânlardan gelir vergisi toplar. Metel'ler¹²⁴ ise - ihraç ve ithal mallardan, orduya cephaneye yapımı için vergi toplarlar. Her bir askere sefer zamanında yılda bir kez olmak üzere üçer gümüş para maaş verirler; dahası köylerden ekme toplarlar, o yüzden Deomegi memurları yollar. Han da aynı şekilde para basımından gelir elde eder. Mariob¹²⁵ kanallar üzerinde denetim yapan ve onların kullanımından dolayı ahalden hazineye vergi toplayan bürokrattır. Buhara Hanı'nın genel gelirleri on milyon rubleyi aşabilmektedir.

Fabrikalar için özel yapılmış binaları yoktur. Bütün el işlerini kimilerinde iki veya üç tezgâhın bulunduğu evlere gönderirler. İpek ve pamuktan oldukça fazla miktarda türlü kumaşlar üretirler. Deri işlemezler ve onları Rusya'dan alırlar. Yalnızca ayakkabı tabanlarını yaparlar ve süet (tabaklama) için meşeye benzeyen arça ağacının kabuğunu kullanırlar. Bu ağaç oldukça büyüktür, kavak yüksekliğindedir ve sertliği meşeye kıyasla çok daha azdır, yarığının içinde çok miktarda monogram vardır ve yaprağı ıhlamura benzer. Buharalılar Asya'nın tüccar halkı olarak kabul edilirler. Toprakları dünyanın bu kısmının ortasında bulunuyor ve onların Hindistanlılarla, İranlılarla, Ruslarla, Hiveliyle, Kazaklarla, Kalmuklarla ve Çinlilerle ticari bağlantıları vardır. Kabil'in yakınında bulunan Ambarsar şehri üzerinden Hindistan'la ticaret yaparlar. Çok sayıda at satarlar ve karşılığında altın, gümüş, inci ve değerli taşları alırlar. Merv ve Altın Mescid şehirleri İran'daki Buharalılarının ticaret amacıyla ziyaret ettikleri başlıca yerlerdir, bizim Rus mallarının birçoğunu oralarda satarlar. Buna karşılık bıçak ve kılıçları süslemek için firuze, altın ve

¹²² N Muravyev ile kıyaslayın: "Aksakalların (halk tarafından seçilen ihtiyarların) nüfuzu Hanınkinden daha mühim görünmektedir", *Puteşestvie v Turkmeniyu i Hivu v 1819 i 1820 Godah, Gvardeyskago Generalnago Ştaba Kapitana Nikolaya Muravyeva, Poslannago v Sii Stranu dlya Peregovorov*, Çast 1, Moskva 1822, s. 33.

¹²³ Divanbegi, Emirlik bürokrati olarak toprak vergilerinin toplanmasından sorumlu yöneticidir.

¹²⁴ Mehter, ticari işler, zekâtın toplanması ve sahibi olmayan malların tasarrufunu yapmakla görevli bürokrattır.

¹²⁵ Mirab, su kanallarından ve suyun dağıtılmasından sorumlu bürokrattır.

gümüş motiflerle bezekli kuşak, Hindistan cevizi, (Buhara'da pek yaygın olan) şerbet yapımı için kullanılan şeker ve sadece asillerin içtiği çay satın alırlar.

Büyük Buhara için Kaşgar ve Yarkend Küçük Buhara'nın en önemli ticaret şehirleridir. Oraya gömlek, muslin kumaşı ve diğer ürünleri götürürler; buna karşılık fanzu (ipek kumaş türü), kitayka,¹²⁶ çay ve gümüş alırlar. Ravent Tibet'ten alırlar, mamafih oraya az giderler. Rusya'ya pamuk kumaş, gömlek, kuzu kürkü, meyve ve genellikle pamuk ile ipekten yapılan bütün ürünleri ihraç ederler. Şeker, çeşitli tuhafiyeye eşyaları, ilaç, bal, balmumu, çuha, ayna ve benzeri ürünleri de ithal ederler. Ticaretin büyük bir kısmı develer aracılığıyla kara yolu üzerinden yürütülür. Şehirlerde oralarda kervansaray denilen misafir sarayları bulunur. Panayırları, bilhassa dikkate şayan olanları yoktur. Başkentte ticaret her gün yapılır, geri kalan şehirlerde ise ticaret için özel günler belirlenmiştir ki, farklı yerlerden onun için gelirler.

Buhara memleketinde daimi veya düzenli ordu yoktur. Han'ın yanında az sayıda yaklaşık 200 kişilik hassa ordusu bulunuyor, o farklı kuşaktan insanların oluşturduğu, Seapoşo¹²⁷ adı verilen muhafız sınıfıdır.¹²⁸ Savaş zamanlarında ordu yerleşim yerlerinden toplanır, yabancıları da kiralarlar. O zaman Buhara Hanı'nın askerlerinin sayısı 10.000 kişiyi aşar. Atalık (vezire benzer) iç ve dış işlerde mutlak yetkili, baş ve mühim kişidir. Ordunun başkomutanıyla ve kendinden sonra her biri yüz kişiyi komuta eden iki yüzbaşının geldiği muhafız birliğinin komutanıyla eşit düzeydedir. Kuşbegi¹²⁹ orduda Atalık'tan sonra gelen en mühim kişidir; o bayrağı yanında bulundurur ve üç veya dört binlik birlikleri komuta eder. Toksabay'ın komutası altında 1.000 kişi bulunur. Yüzbaşılardan (yüzbaşı) sonra sırasıyla Penzibaşı (50 kişiye komuta eden emir eri veya emir subayı gibi) ve Dabaşı (10 kişinin üstü) gelir. İnak¹³⁰ta oldukça önemli bir askeri bürokrattır, komutası altında yaklaşık 1.000 ve daha fazla kişi bulunur; o barış zamanlarında Kuşbegi ile başkent düzenini gözetir ve polisi vazifeye sevk eder.

Çeşitli yerlerde kaleleri vardır, garnizonları ise neredeyse hiç yoktur. Şehirlerdeki düzenden toksabaylar sorumludur ve onların yanlarında bir miktar asker olur. Silahları şunlardır: fitilli tüfek, mızrak, kılıç, top. Gerek tüfeği gerekse de barutu Buhara'da yapıyorlar. Efremov'un orada olduğu son zamanlarda, top namlusunun makarasında dokuz funt ağırlığında beş, beş funt ağırlığında iki ve üç funt ağırlığında sekiz gülle vardı, ayrıca beş havan topu bulunuyordu. Onların hepsini hareket ettiremiyorlar ve sadece bir borudan tutabiliyorlar. Ücret alıyorlar: bölük komutanı (yüzbaşı) her yıl 20 altın para ve ekmek yerine toprak, bir de Nevruz Bayramı veya yeni yılda koyu kırmızı renkli kaftan, ipek kuşak ve ipek işlemeli kalın şapka; çavuş üç buçuk altın

¹²⁶ Kitayka - deve tüyü rengi Çin bezidir.

¹²⁷ Sipahi.

¹²⁸ F. Efremov'un notlarının ilk baskısında burada "onların ordusu farklı halklardan oluşur", ikinci baskısında da "büyük bir kısmı yabancıardan oluşuyor" ifadesi yer almaktadır.

¹²⁹ Kuşbegi, XIX. yüzyılın başında Mangıtlar devrinde büyük önem kazanan vezir unvanıdır.

¹³⁰ İnak, Han mührünü bulandıran, hükümdarın talimatlarını emir soyundan olmayanlara ileten bürokrattır.

para, altı buçuk batman ölçüsünde buğday ve o kadar da mısır, koyu kırmızı kaftan ve şapka; onbaşı iki buçuk altın para, dört buçuk batman ölçüsünde buğday ve o kadar da mısır, çuhadan yapılmış kaftan veya çuhanın yetersiz olması halinde gömlek; er dört batman ölçüsünde buğday ve o kadar da mısır, iki altın para ve muslinden yapılmış şapka. Orduyu neredeyse sadece süvariler oluşturuyor, onların, söylendiği gibi, fitilli tüfekleri, kılıçları vardır, fakat mızrakları ve yayları daha fazladır. Başçavuşlara maaş yerine -ekine toprak veriliyor-, onlar bundan epey önemli bir gelir elde ediyorlar. Bundan başka, üç bayramda, yani nevrüz, kurban ve gulisurh'ta onlara altın ve gümüş işlemeli sırma kumaştan elbiseler hediye ediyorlar.

Savaş durumunda Atalık kendisi ordunun başına geçer ve düşman şehrine veya ülkesine yaklaşırken silahlarının ve havan toplarının ateşlenmesini emreder. Eğer bununla düşmanın gözünü korkutamazsa ve onları haraç ödeyerek barış yapmaya zorlayamazsa, o zaman tüfeklerle, kılıçlarla, kargılarıyla ve yaylarla, daha fazla da mızraklarla savaşa tutuşur. Bu suretle rakibini alt edemezse sonra savaş meydanındaki bütün ekinleri ve otları kendi atlarına yedirmeye çabalar.¹³¹ Bu suretle rakibini gene de alt edemezse, oradan ayrılır. Ertesi sene tekrar oraya gelir ve üç kez bunu tekrar eder; bundan dolayı oradaki şehirlerin birçoğu Buhara'nın hâkimiyetine girdi. Buhara Hanı'nın savaş zamanlarında ordusunun sayısı, söylendiği gibi, yaklaşık 10.000 kişiyi aşar; her halükarda lüzumu halinde bunu ve fazlasını toplamak mümkündür.

Buhara'nın tarihi hakkındadır.¹³² Söylenenlerden bütün Büyük Buhara'nın şu anda başlıca olarak Buhara Hanı'nın topraklarından ve Belh'den meydana geldiği anlaşılıyor. F. Efremov orada neredeyse hiç bulunmadığı için sonuncusu hakkında burada çok az şey söyledik. Üstelik bütün Buhara ülkesi dıştan güçlü bir devlete ait değildir, bunun nedeni belki, bir taraftan Çinlilerin oraya hâkim olarak kendilerini dağlardan ve bozkırlardan gelecek tehditlerle rahatsız etmek istemediklerinden, diğer taraftan onunla sınırdaş olan Hindistanlıların ve Afganların kendileri sürekli olarak tedirginlik içinde bulduklarından, aynı şekilde İranlıların da nehirden geçmek çok zahmetli olduğundan dolayıdır. Galiba bir tek Rusya burada hükmetmeye karardır, fakat o da bozkırlar ve kumlu yerlerden oluşan büyük boşluklardan dolayı uzaklaşıyor. Büyük Petro tarafından bir kez daha Hive'ye gönderilen Aleksandr Bekoviç yolda öldü. Hiveli Hoca (eski nesilden din adamı) onunla birlikte olan askerlerden yüz kişiyi muhafaza ederek gizli bir şekilde onları Buhara'ya Ebulfeyz Han'a yolladı. Han inayette bulundu ve kendi sarayının korunması vazifesini

¹³¹ F. Efremov'un notlarının ilk baskısında burada "...alışılmışın dışında olan bir sestem korkuyorlar, kendilerini yakalattıyorlar ve Atalık'a haraç ödüyorlar. Bu şekilde gözleri korkmayanlar için ise orduya ekili darılarıyla atlarını doyurmalarını, otları yakmalarını ve o yerdeki her şeyi zehirlemelerini emrediyor." ifadesi geçmektedir.

¹³² F. Efremov'un ilk baskısında burada "Buhara ülkesi bir taraftan Hokand şehriyle, Hokand da Kaşgarya bölgesiyle sınırdaştır. Diğer taraftan Belh ve Afganistan ile, bunlar da Hindistan'la komşudur. Üçüncü taraftan Pers ülkesi ile, dördüncü taraftan da Mangışlak Bozkırı ile komşudur. Başkent Buhara'dan Mangışlak Bozkırı'na kadar 1 gün veya 35 verst sürer. Buranın yönetimi nasıldır peki, o müstakildir ve tamamen Atalık'ın iradesi ve hakimiyeti altındadır, Han da ona bağlıdır", ifadesi geçmektedir.

onlara emanet etti. Onlara büyük güven duyuyordu, onlar olmaksızın hiçbir yere çıkıp gitmiyordu ve onlardan birini Topçubaşı, yani Albay yaptı ve sonra da ona Kaplan adını verdi.

Sonradan Buhara'ya gelen Tatarlar ve onlara benzeyen diğer yabancı kabilelere mensup şahsiyetler Kaplan'dan onları Rus diye adlandırmasını rica ettiler, bu yüzden o zaman Buhara'da Ruslar adı altında yaklaşık 500 kişi oldu. Bir keresinde Kazaklar Buharalılara karşı silahlandıklarında ve Buhara'nın bütün sakinleri kıtlıktan dolayı açlıktan kırılıp teslim olsunlar diye başkenti her tarafından kuşattıklarında, Kaplan Topçubaşı ölümün neredeyse kaçınılmaz olduğunu ve bütün çıkışlarda ani saldırılardan büyük darbe yediklerini görüp, Han'a eğer topraklarının yarısını kendisine verirse kendi tarafından başkenti Kazakların ablukasından kurtaracağına söz verdiğine dair bir teklifte bulundu. Han ilk başta onunla kopmak istemiyordu, fakat sonunda kendini onun teklifini kabul etmeye mecbur hissetti ve halk da bunu tasvip etti. Kaplan Topçubaşı derhal bahsi geçen 500 askerine iyi durumda olan tüfeklerle ve kılıçlarla silahlanmalarını ve zırhlarını üzerlerine giyinmelerini emretti. Bunun yerine getirilmesi üzerine onlarla birlikte geceleyin sessizce şehirden çıktı ve orada bol miktarda bulunan kamışların arasında gizlendi. Şafak vakti mahir bir şekilde Kazaklara yaklaştı ve birden onları yaylım ateşine tuttu. Bu onları korkuttu ve tamamen düzensiz bir şekilde ve neredeyse tüm savaş aletlerini yerde bırakarak ricat etmeye mecbur etti. Kaplan ordusuyla o sırada Buharalıların getirdikleri atlara binerek, üç gün Kazakların ardından kovaladı. Şehrin yakınında Kazaklardan 5.000'den fazla kişi vardı, onlardan sadece 1.000 civarında kişi geri kaçarak hayatını kurtarabildi. Geri kalanların tümü ise öldürüldü. Han bu kadar mühim hizmetinden dolayı teşekkürlerini bildirmek ve Buhara'ya dönmesini rica etmek üzere kendi toksabayını Kaplan'ın ardından yolladı. Başkente gelen Kaplan halk tarafından büyük sevinçle karşılandı ve sadece VapKent şehri ona ait civar bölgelerle birlikte kendi mülkiyetine aldı. VapKent'in ortasına Buhara'dakinden daha kısa ve ince olan bir sütun dikti. Rus adı altında hizmet eden Rus Tatarları ise kendilerine bir mescid inşa ettiler. Bu bina şu ana kadar mevcudiyetini korumaktadır.

Bu hadiselerin üzerinden bir süre geçtikten sonra İran hükümdarı Nadir Şah Buhara ülkesine geldi. Nadir Şah Ebulfeyz Han'ın kızını kendine eş olarak aldı ve Özbeklerden ve başkalarından çok sayıda kişiyi kendi ülkesine götürdü. Ağırlığını hafifletmek için ağır toplarından bir kısmını kumlu yolda bıraktı. Ebulfeyz Han'ın kızı İran'da yaşarken hastalandı ve kocası Nadir Şah'tan, kendi sözüne göre, İslam inancının önde gelen şahsiyeti Bahaeddin'in türbesini ziyaret etmek ve anne babasını görmek için Buhara'ya gitmesine müsaade etmesini rica etti. Şah ona izin verdi ve refakat etmeleri için bir miktar askeri Rahim Bek'in komutası altında onunla birlikte Buhara'ya yolladı. Rahim Bek yolda Nadir Şah tarafından daha önce bırakılan topları da yanına aldı.

Rahim Bek henüz Buhara'ya varmadan Şah'ın ölüm haberini aldı ve askerlere şefkat gösterdi ve onların bağlılığını sağlayarak Ebulfeyz Han'ın kızının ifşa edilmesini yasakladı, onu götürdü ve gizlice sakladı. Ondan sonra

yalan bir mektup ve kararname yazdı, güya Şah düzensizliklerden dolayı ona Ebulfeyz Han'ı öldürmesini, kendisinin yani Rahim Bek'in de Atalık olmasını emretmişti. Buhara ülkesinin başkentine gelerek Han bahçesi Cizmanda'da yerleşti, Şah'ın karısı Ebulfeyz'in kızını gizli tuttu ve onun hakkında kimseye açıklama yapmadan güya bazı gizli toplantılar için bahsedilen mektupla Ebulfeyz Han'ı yanına çağırdı. Kaplan, Han'a Bek'in yanına çok sayıda askerle gitmesini ve kendisini de beraberinde götürmesini tavsiye etti. Ne var ki başlıca bürokratlar: toksabaylar veya beyler ve din adamları Ebulfeyz'i öyle yapmaktan vazgeçirdiler ve Rahim Bek Şah tarafından elçi olarak gönderildiğinden dolayı az sayıda silahsız insanla onun yanına gitmesini telkin ettiler. Han sonuncuların sözlerine uydu ve az sayıda silahsız kişiyle onun yanına gitti.

Rahim Bek'in yanına geldiğinde hürmetle kabul edildi. Sonra başka bir odaya çağırıldı ve elleri kolları bağlandı. Onun yanında bulunan insanlardan birçoğunu da yakaladılar. Diğerleri ise şehre kaçmayı başardılar ve Kaplan'a Han'ın başının vurulduğunu bildirdiler. Kaplan derhal şehri kapattı ve bir hafta direndi. Bu arada Rahim Bek Nadir Şah'ın adına hocalara ve aksakallara Ebulfeyz Han'ın düzensizliklerden dolayı hayatından mahrum bırakıldığını, yerine hanlığa onun oğlunun geçirildiğini, Rahim Bek'in ise Buhara'da Atalık olduğunu duyurmaları için kararnameyi verdi. Beyler ve din adamları bu kararnameyi Kaplan'a gösterdiler ve ona şehri ve Han sarayını açmasını tavsiye ettiler. Rahim Bek Kaplan'a kendisine toksabay, yani bey unvanını vereceğine ve Ruslara karşı da tıpkı Ebulfeyz Han'ın yaptığı gibi lütufkâr olacağına dair söz verdi. Böylesi bir kurnazlıkla şehir ele geçirildi, Ebulfeyz Han'ın da sonra başı kesildi: daha sonra Kaplan ve diğerleri bunları öğrendilerse de, artık çok geçti. Ebulfeyz Han'ın oğlu hanlığın başına geçirildi, Rahim Bek de atalık yapıldı. Rahim Bek Kaplan'a gerçekten de toksabay unvanını verdi ve onu komutan olarak Şehrisebz'e yolladı, onun yanında bulunan Rusların bazılarını ayırıp Vapkent'e gönderdi, diğerlerini de kendi yanında bıraktı.

Bir yıl sonra yeni Han, Atalık tarafından boğduruldu, halka ise onun doğal yoldan öldüğü açıklandı. Ebulfeyz'in ikinci oğlu hanlığın tahtına çıkarıldı ise de kısa bir süre sonra Rahim Bek'in emriyle bir kuyuya atıldı, yurttaşlara Han'ın güya güvercinleri kovalarken oraya kendisinin düştüğü söylendi. Atalık ondan sonra Şah'ın karısı, Ebulfeyz'in kızı ile evlendi ve oranın âdetine göre hanlığın tahtına çıktı.

Bir keresinde zadedânlar ve başka insanlarla öğlen yemeği yediği esnada karısı babasının ölümünün intikamını almayı arzularak gizlice duvarda bir delik açtı ve tüfeğini oraya sokarak Rahim Bek'e ateş etti, fakat onu vurmadı, kurşun sadece başındaki şapkayı düşürdü, kendisi (Ebulfeyz Han'ın kızı) de bu arada saklandı. Faili arayıp bulamayan Rahim Bek buna Rusların sebep olduğunu düşünüyordu. Güya Rusya'dan Buhara'ya gelen elçiyle lüzumlu olan görüşmeyi yapması bahanesiyle Kaplan'ı yanına çağırdı. Başkente gelen Kaplan Toksabai Han sarayına girdi, fakat henüz attan yeni inmişti ki, aniden yakalandı ve öldürüldü. Bir süre sonra Buhara ve Vapkent'te olan Rusların büyük bir kısmını da öldürdüler, geri kalanlar ise kaçarak hayatla-

rını kurtarabildiler. Ondan sonra Rahim Bek hastalandı. Hastalığının üçüncü günü karnı oldukça şişti ve bu yüzden hanlığın başında sadece bir yıl kaldıktan sonra (Ebulfeyz ise yaklaşık 40 yıl) aniden vefat etti.

Rahim Bek'in öz yeğeni Daniar Bek¹³³ amcasının vefatını haber aldığı anda mümkün olan her türlü yolla askerlerin sevgisini kazanmaya gayret etti ve bunu başararak atalık oldu, Hanlığın tahtına ise hocalardan genç bir kişiyi çıkardı. Bu kişi daha önce çoban olan Ebulgazi adlı biriydi. Daniar Bek Rahim'in hayatına kastedenlerin Ruslar olmadığını ve onlardan birinin tüfekten ateş etmediğini, ama Ebulfeyz'in kızının bunu yaptığını öğrenerek ayrılıp gidenleri bulmak için büyük çaba sarf etti, fakat sadece beş kişi onun yanına geldi. Onlardan ikisi yaklaşık yüz beş yaşlarında idi, üçüncünün ise yaşı biraz daha azdı. Bu ihtiyarlar Efremov'a Ebulfeyz Han'ın kaderi, Kaplan ve kendi işleri ve ıstırapları hakkında bildiklerini anlattılar.

Şimdi geriye Belh dâhil Büyük Buhara'daki bazı dikkate şayan şehirlerden bahsetmek kalıyor. F. Efremov Belh ve onun topraklarını meydana getiren şehirler hakkında daha çok başkalarından duyduklarını biliyor.

Buhara, Bohara Buharalıların kendileri, Özbekler, Hiveliler, Kazaklar, Persler ve Hindistanlılar tarafında Şagar Buhari adıyla da ifade edilmektedir. Çoğunlukla ona basitçe Şagar (başlıca şehri belirtiyor) derler. Bütün Buhara ülkesinin başkentidir ve sadece orada değil aynı zamanda da Ural'dan Hindistan'a ve Amu Nehri'nden veya İran'dan Çin'e kadar uzanan bütün ülkelerde tanınır. O tamamıyla düzlük bir yerde kuruludur, etrafında hiçbir dağ yoktur, Buhara'dan otuz verst uzaklıktaki Vapkent şehrinin yakınından akan nehirden çıkarılan kanalın yanındadır. Nehir suyu temiz ve sıhhatlidir. Sekiz verst güneydeki Karşi şehrine doğru Kuryak Deresi akar. Şehir içine çok kil katılmış toprak surlarla çevrilidir. Surların kalınlığı altta iki sajen, üstte de bir sajendir ki, iki kişi yan yana serbestçe gezebilir. Surların yüksekliği iki sajen kadardır, yukarıda mazgallar bulunmaktadır. Birbirlerinden yüz sajen veya daha fazla uzaklıkta olan on iki kapısı vardır. Kapılarda bekçiler durur. Bütün şehrin çevresi ise on verstten daha fazla olacak.

Rus tarafında şehrin önünde büyük bir bataklık var, orada mühim miktarda kamış yetişiyor, tüm bunların üzerinden sadece geçiş için toprak set yapılmıştır. Yazın aşırı sıcaklar esnasında bataklıktan gelen hava şehre oldukça rahatsızlık veriyor. Evlerin sayısı 1.000 kadardır, mamafih onların büyük bir kısmı alçak çamur harçlı kulübedir. Caddeleri çok sayıda kör sokakla ve ara sokakla çarpık bir görüntüdedir ve oldukça dardır. Sakinlerinin tamamı da yaklaşık 70.000 kişiyi aşabilir (elli binden çok daha fazla ve yüz binden daha az olmalıdır). Onlar az sayıda ticari işleri bulunan Hindistanlılar; burada iyi zanaatkârlar olan Yahudiler ki, onlar özel bir yerleşimde yaşıyorlar ve çok fazla miktarda ipek üretiyorlar; Küçük Buhara¹³⁴ ile Pers ülkesinden gelenler; zamanla sayıları daha çok artan Rus Tatarları ve nihayet Buharalılarının kendileridir.

¹³³ Danyal Biy.

¹³⁴ Doğu Türkistan.

Şehrin ortasında savaş zamanında düşmanın hareketlerini gözetlemek için yapılmış uzunluğu elli, genişliği ise üç sajen ölçüsünde olan taş bir sütun bulunmaktadır. O yuvarlaktır, çeşitli yerlerinde kerpiçten yapılmış merdivenleri ve pencereleri vardır. Çarşı pazarı bu sütunun yakınındadır. O pazar yerinde dört kervansaray vardır ve sabahdan öğlene kadar orada ticaret yapılır. Günün öbür yarısında ise Han sarayının yanında ticaret yapılır, oradaki pazara Registan denilir. Büyük bir kısmı taştan yapılmış olan misafir sarayları veya kervansaraylardan bahsi geçen meşhurların haricinde geri kalanlar şunlardır: Taşkent, Urgançin ve Sokta (orada Ruslar ve Ermeniler kalıyorlar).¹³⁵

Mescidlerin sayısı gayet fazladır. Onlar 50'den daha fazla ve 100'den daha az olmalıdır. Han'ın sarayı veya Han sarayı neredeyse şehrin tam ortasında toprak bir tepeliğin üzerindedir, oranın alt tarafında büyük bir bahçe ve hamam bulunmaktadır. Ticari banyolar oldukça fazladır, onların büyük bir kısmı taştan yapılmıştır. Yangın oldukça nadiren olur. Han haremindedir oldukça az sayıda kişi vardır. O zaman orada Han'ın bir karısı ve altı cariyesi bulunuyordu, oysa Atalık'ın dört karısı ve altı cariyesi vardı. Hanı görmek çok nadiren mümkündür. Zira o sadece yabancı elçiler için yapılan kabullerde ve Cuma günleri namaz için mescide gittiğinde görülür. Birincilerin kabulü esnasında glazet¹³⁶ veya İran simli kumaşından (izobrat)¹³⁷ yapılmış uzun gömlekle, belinde üzerine hançer takılı zengin işlemeli kuşakla ve altın taşlanmış ve pırlantalarla süslenmiş içetkiyle¹³⁸ taht üzerinde oturur. Taht bir tente altında on basamaklı yükseltilmiş bir platforma koyulmuş yastıktan oluşur. Buhara'nın yedi verst ve daha az dışında farklı istikametlerde büyük bahçeleriyle Han evleri vardır, onlardan en iyisi Cizmanda'dır.

Semerkant, başka türlü adlandırması Samarhand, Buhara'dan doğuda, tamamen düzlük bir yerde bulunuyor. Orada toprağın altı gri renklidir.¹³⁹ Buhara'dan 5 gün uzaklıktadır. Yol düz ve etrafı ot ve suyla doludur. Yedi verst doğuda dağlar bulunur, onlardan akan dereler Sır'a dökülür. Bu nehrin sol tarafında Semerkant uzanır. Şehrin çevresi iki versten fazla değildir. Her biri yarım versti aşan surlar topraktan veya daha doğrusu balçıktandır. İki kapısı vardır. Semerkant bir zamanlar başkent ve büyük bir şehirdi, önceden onun yaklaşık on iki tane kapısı vardı. Şimdi bütün çağdaş Semerkant'ın dokuz verst etrafında çok sayıda toprak ve kısmen taş yıkıntılar bulunuyor. Toprak surlar oldukça gözle görülür biçimdedir. İç çatışmalar onların yıkılmasına neden olmuştur.

Şu anda bu şehirde neredeyse hiçbir okul ve eğitim kurumu bulunmuyor. Şehirde yarım verst ötede taştan yapılmış ve farklı renklerde mermerlerle dö-

¹³⁵ Rus tüccarları Nogay Kervansarayı'nda kalıyorlardı.

¹³⁶ Glazet - Alacalı kumaş çeşididir.

¹³⁷ İzarbat - Üzeri altın ve gümüş bezeklerle işlemeli ipek kumaştır.

¹³⁸ İçetki - Maroken işlemeli, ince tabanlı ve topuksuz ayakkabıdır. Genellikle Kazan Tatarları arasında yaygındır.

¹³⁹ F. Efremov'un ilk baskısında burada "Hava orada sıhhatli ve ılımandır, yer bazen beyaz, bazen kızıl, bazen de kumludur, fakat her yerde verimlidir. Burada çok miktarda üzümün haricinde harikulade meyveler, buğday, çavdar, mısır, pirinç, ceviz ve pamuk yetiştiriyorlar... Bu şehrin önceden küçük olmadığı bellidir, şimdi ise harap ve geçmişe kıyasla üç kat daha küçüktür." ifadeleri yer almaktadır.

şenmiş iki boş medrese duruyor. Onların arasındaki alan da saf beyaz mermerle kaplanmıştır. Onlar iki katlıdır, sokak tarafında ne pencereleri ne de kapıları yoktur. Avludan her hücre için ayrı kapı yapılmıştır. Kapıların üst tarafına da kışın kâğıt ile kapatılan pencereler yapılmıştır. Böyle hücrelerin büyüklükleri, mamafih, eşit değildir. Böylesi hücrelerden her medresede otuz dört tane ve daha az bulunuyor. Onlardan biri siyah deri ve altınla kaplanmış, boyu iki eni bir arşın, kalınlığı beş verşok ölçüsünde olan ve eski zamanlardan kalan büyük bir kitaptan yükseltilmiş bir yerde duruyor. Kitap büyük yazıyla yazılmış, fakat F. Efremov hangi dilde olduğunu ne kadar sorduysa da buna kimse cevap vermemiş. Burada da bir mezar ve üzerinde bir kraliçenin üzeri ipek kumaşla örtülü taş türbesi vardır.¹⁴⁰ Bunun etrafı ağaç parmaklıklarla çevrilidir.

Şu anda bu şehirde çoğu oldukça basit çamur harçtan yapılmış yedi bin kadar ev saymak mümkündür. Burada toksabay ve savaş halinde dört bin kadar asker çıkaran Semerkant bölgesinin merkezi bulunuyor. Semerkant'ın etrafı bahçeler ve ağaçlarla doludur. Orada neredeyse her bahçeye derenin bir kolu akıyor. Bu orada özellikle yakıcı sıcakların olduğu dönemlerde büyük rahatlık sağlıyor. Aynı şekilde şehrin çevresinde ot ve diğer faydalı bitkiler çoktur. Semerkant'tan kuzeye Taşkent'e doğru basit topraktan ve kumlu yerlerden oluşan bozkır uzanıyor. Son olarak Semerkantlılardan bahsetmek gerekiyor. Onlar iri yapılı, beyaz yüzlü, temiz ve gayet sıhhatlidir, fakat savaşlarda çok ürkekler.

Büyük Buhara'da dikkate değer başka şehirler şunlardır: Buhara'dan Hindistan'a doğru uzanan ve toksabay'ı olan Karşı;¹⁴¹ Kazakların yurtlarına sınırdaş olan ve kanalın kenarında yer alan Vardanzı; Buhara'dan otuz verst ötede olan Vapkent; Buhara'dan elli verst uzaklıkta Semerkant ile Buhara arasında yer alan ve Müslüman bir ermişin ziyareti bulunduğundan dolayı çok meşhur bir şehir olan Rijdevan; Semerkant yakınındaki Sarmuz ve Semerkant'tan üç gün yol mesafesinde Sır Nehri'nden çıkarılan ve birkaç şehirden daha geçen kanalın kenarında kurulmuş olan Öretepe.¹⁴² Öretepe'nin dört kapısı var ve Özbeklerden biri (Efremov'un orada bulunduğu sırada Yüz soyundan Hüdayar adında biri) müstakil olarak hâkim durumdadır. Daha önce kısmen ifade ettiğimiz üzere burada Özbeklerin çok eski zamanlarda Orenburg bölgesinde meskûn Nogaylardan ayrılarak buraya göç ettiklerini ve kendilerini bu isimle (Özbek) adlandırdıklarını düşünüyorlar. Semerkant (belki onun yıkıntıları üzerine) ve diğer şehirleri de inşa ettiler. Bir de bahsi geçen kraliçe onlarla aynı soydandır.

Semerkant'tan doğuya doğru müstakil Hokand¹⁴³ ülkesi bulunuyor. Orada toprak kumlu-boz renkli, yer şekilleri düzlük, orman az, nehirler de aynı şekilde azdır; Sır-Derya'nın kenarında Oş, Margilan, Hokand ve Hocend şehirleri bulunmaktadır. Hokand hükümdarına Buharalılar Bek, Çinliler de Han diyorlar. Hokand Buhara ile sürekli çekişiyor, Çin'le ise mutabakat içerisinde

¹⁴⁰ Burada Uluğbey döneminde inşa edilen içerisinde mermer stand üzerinde oldukça büyük bir Kur'an'ın bulunduğu Bibi Hanım Mescidi ve türbesinden bahsedilmektedir.

¹⁴¹ Mangıtların yerleşim alanı olan Karşı şehri.

¹⁴² Öretepe veya Uratübe Aksu Nehri kenarında yer alır.

¹⁴³ F. Efremov Hokand yerine Kokan adlandırmasını kullanıyor. Tercümesinde Hokand'ı kullanmayı tercih ettim (D. Koç).

bulunuyor. Bu memleketlerden Büyük Buhara'ya dâhil edilebilir şehirler şunlardır: Semerkant'tan dört günlük yol uzaklığında olan ve Sır Nehri kenarında bulunan Hocend ve Hocend'ten bir günlük yol mesafesinde bulunan Sır Nehri'nin yukarı kesimindeki başkent Hokand. Hokand hükümdarının adı Narbuta Bek¹⁴⁴'tir. Buranın atalığı Mangıtların soyundandır, Rahim Han da aynı soydandı, bir de şu andaki (1805 yılı civarı) Buhara Hanı Daniar Bek Atalık'ın öz torunudur ve aynı soydandır. Han'ın dini asalet sahibi olması ve doğuştan Buharalı olarak o nesilden gelmesi gerekli görülür. Bu yüzden de sık sık savaşlar meydana geliyor.

Hokand şehri Buhara'dan küçük ve onun beşte biri kadardır, surları yoktur, bahsedilen Sır Nehri'nin kenarında ovalık bir yerde bulunuyor. Oradaki yapılar oldukça büyüktür. Margilan Hokand'dan bir gün mesafede Sır-Derya'nın yukarı kesiminde yer alır; burada her türlü renkte yünden kadife kumaş ve benzerlerini dokuyorlar. Pazarda yüksekliği kırk, genişliği de iki buçuk sajen ölçüsünde olan ve taştan yapılmış yuvarlak bir direk vardır. Oş, Margilan'dan üç günlük yol mesafesindedir ve ondan daha küçüktür, fakat bununla birlikte Hiveliler, Buharalılar, Taşkentliler ve başkaları tarafından ziyaret edilen gayet ticari bir şehirdir. Oranın yakınında epey yüksek bir dağ bulunuyor, onun üstünde bulunan düz yerin (sanki bir taşmış gibidir) çevresi on altı sajendir. Orada küçük bir mescid var, dağın altında ise büyük bir mescid var. Eskiden Süleyman Peygamberin at üstünde bu dağa çıktığını ve bu mescidde ibadet ettiğini söylüyorlar. Efremov merakından oraya gitti ve yamacında at nalına benzer izleri ve asayla yapılmış çukurları fark etti. Mescidde ise sanki o Peygamber dua ediyormuşçasına insan alnını karakterize eden çukur, el parmakları, diz ve ayak izlerini gördü. Birçok ülkelerden yılda bir kez dua etmek için burayı ziyarete geliyorlar.

Oş şehrinin yakınında dağdan dökülen bir nehir akıyor. Hokand memleketinden doğuya doğru Küçük Buhara ve oradaki Kaşgar bölgesi uzanıyor. Onların arasında ise dağlarda Kazaklardan ayrı soydan olan Kırgız göçerleri yaşıyorlar. Hokand memleketi (şimdiki Kokaniya adlandırması doğru değildir) Sır-Derya'nın sol tarafında Kazak bozkırıyla küçük ve büyük Buhara'nın arasında yer alıyor. İlkiyle Hokand doğrudan sınırdadır. Hokand Kara Kırgızların topraklarıyla komşudur. Onlar, söylendiği üzere, ona tâbi şehir ve bölge olan Oş ile Kaşgar arasında göçebe olarak yaşıyorlar. Başkent Hokand'dan Kaşgar'a kadar Margilan, Oş ve Kırgızların obaları üzerinden (Buhara dilinde Kırgız-Kırgız; Kırgız-Kaysak ise - Kazak) dağlık yoldan gidildiğinde on günden fazla sürmez. Bu yolda ağaç o kadar çok yoktur, dağdan akan su ve ot ise gelip geçenler için yeterli miktardadır. Kırgızlar tarafından gerçekleştirilen eşkıyalık olayları pek azdır. Orta Orda'nın Kazak bozkırı üzerinden Semipalatinsk ve Petropavlovsk kalelerine gitmek oldukça tehlikelidir. Orenburg ve Troitsk'e giden yolun ise bozkırın uzak olmasından dolayı çok tehlikesi yoktur ve bu yüzden oradan gidip geliyorlar.

¹⁴⁴ Hokand Hükümdarı Narbuta Bek 1774-1800 yılları arasında Fergana'da iktidarda kaldı.

Hokand Taşkent'in yakınında bulunuyor. Toprakları her taraftan Kazaklarla çevrilidir. Buharalılar Semipalatinsk'i nadiren ziyaret ediyorlar, ifade edildiği gibi ayrı ve tehlikeli bir yoldan oraya gidiyorlar. Eğer ki oraya gidiyorlarsa ya Taşkent'ten Hokand ve Kazak bozkırı üzerinden ya da doğrudan Hokand'dan Taşkent'i geçerek gidiyorlar. Semerkant'tan Hokand'a kadar Öretepe ve Hocend üzerinden otu, suyu bol ve tamamen olmasa da nispeten tehlikesiz düz bir yol aracılığıyla beş gün sürer. Bu şehirlerin arasında göçebe yerleri yoktur, yalnızca kalıcı konutlar vardır.

Hokand'da halk Özbek kökenlidir, onlar boy bakımından Buharalılardan biraz daha uzunlardır. Beden yapıları sağlıklıdır. Çok çalışkan değillerdir. Bir kısmı ayyaşır (orada mutat olan içki sarı buğdaydan yapılmış bozadır, bize göre biradır); gene de Hokandlılar oldukça hatırı sayılır çiftçilerdir.

Hayatın tadına yarayan ürünleri azdır. Ürünler ipek, üzüm vb. dâhil genelde aynı Buhara'da olduğu gibidir. Çok miktarda pirinç ve buğday ekiyorlar. Aynı şekilde epey fazla pamuk üretiyorlar. Üzüm gibi bazı ürünler de Buhara'ya kıyasla çok daha azdır. At ve başka hayvanları takas yoluyla Kırgızlardan ve Kazaklardan alıyorlar. Hokandlılar gerek zanaatta gerekse de ticarete Buharalılardan aşağı seviyededirler. Birinciler oldukça iyi keten bezi, kitaykaya yakın kalitede kadife yün, Hokand ve diğer şehirlerde hazırlanan patiska ve alacalı kumaş üretiminde fevkaladeler. Gömlek ve benzeri şeyleri dikiyorlar ve bunların hepsinde kendi pamuklarını kullanıyorlar. Hokandlılar alışverişin büyük bir kısmını kendi memleketlerinde yapıyorlar. Hive'ye hemen hemen hiç gitmiyorlar. Buhara'ya da sık gitmiyorlar. Taşkent ve Kaşgar'a daha fazla gidiyorlar. Çok sayıda Kaşgarlı, Taşkentli, Semerkantlı ve Buharalı onlara geliyor. Hokand hükümdarı Buhara hükümdarından çok daha (on kat) zayıftır, Hive hükümdarına göre bile iki kat daha zayıftır. Sık sık çekiştiği Öretepe Hâkimi'nden ise daha güçlüdür.

Böylece yukarıda ifade edilenlerden ortaya çıkmaktadır ki, bütün Büyük Buhara hizmet edenlerin yararı ve zevki için birçok ürün bakımından bolluk içinde bulunsun da, gene de bunu topraktan ziyade ahalinin çalışkanlığı sağlıyor. Üstelik toprak birçok kimse için yetersizdir. Burada halkın refahı doğal ürünlerden daha çok ticarete ve el işçiliğine dayalıdır. Bu iki meşguliyet halkın refahının ana dayanağını oluşturmaktadır. Diğer kimi Asya halklarından (Örneğin Hiveliler, Taşkentliler vb.) eğitilmiş olan bazı Buharalılar Avrupalıların birçoğundan epey geri durumdadır. Bu konuda oldukça fazla zamana ve kendilerini bu durumdan çıkarması için bir dehaya ihtiyaçları vardır. Onların Asya halklarıyla bağlantıları gayet geniş ölçeklidir. Onların Rusya ile de münasebetleri vardır. Fakat gerek birincilerle gerekse de Rusya ile münasebetleri sadece ticari işlerle sınırlıdır. Çevresindeki küçük memleketlerle, örneğin Hive'yle, Hokand'la vb.'le ise sık sık çekişme içerisindedirler. Bizim tarafımızdan Buhara'dan alınan maddeler oldukça az sayıda olmakla beraber (bize ham pamukla neredeyse aynı ölçüde ipek ve pamuk kumaş da lazımdır), mamafih yurdumuzla ticaret haricindeki münasebetleri, herhalde, son derece uzun zamana dayanmıyor. Oysaki Buharalılar kısmen bizim zararımıza olmak üzere

satışlardan büyük kâr sağlıyorlar. Ayrıca Buhara hükümdarı etrafını kuşatan memleketlere ve halklara kıyasla oldukça kudretlidir.

Küçük Buhara

F. Efremov Küçük Buhara'da neredeyse yalnızca oradan geçerken bulundu; bu yüzden de burada bu konudaki mülhaza çok kısa olacak.

Bütün Küçük Buhara Çin Bogdihanının hâmilîği altında bulunuyor. Orada başlıca altı şehir vardır: Kaşgar ya da Kaşkar, Aksu, Yarkend, Hotan ve başka iki tane daha, Efremov onlardan bahsetmedi. Onlardan her birinin Serdar adı verilen ve Çin İmparatoru tarafından seçilen kendi küçük prensi vardır. Onların güdümündeki bölgeye kendi adet ve geleneklerine göre adaleti tevzi etmesi için küçük prens gönderiliyor (zira küçük prens de neredeyse her zaman Küçük Buhara'da doğmuş ahaliden oluyor) ve onun zikredilen şehirlerden birinde ikametgâhı bulunuyor. Bunun dışında her küçük prensin yanında, mutat şekilde kendi ailesiyle ve küçük prenslerin ikametgâhlarına oldukça yakın mesafelerde bulunan özel kasabalarda bazı Çinlilerle yaşayan bir Çinli vekil bulunuyor.¹⁴⁵ Birçok durumda kısıtlama var ve onlar herhangi bir kararda otoriteleri sınırlandırıldığında (mesela, herhangi birinin öldürülmesi hakkında) vekillere müracaat ediyorlar, onlar da genellikle Pekin'e.

Çinlilerin kasabalarında epey fazla sayıda dükkân bulunuyor ve çok ticaret yapıyor ve hatta alışveriş akşama kadar sürüyor. Oraya birçok Buharalı geliyor, fakat kısa sürede çanı çalıyorlar, o zaman bütün yabancılar çıkmak ya da ayrılmak zorunda kalıyor ve alışverişe ertesi güne kadar ara veriliyor. Gerek bu kasabalarda gerekse de Buharalılarınkilerde ordu kapıların girişlerinde bekçi bulunduruyor. Küçük Buhara halkı boy bakımından Büyük Buharalılar gibidir, beden yapıları da zayıftır. Onların yüz rengi kısmen esmer, kısmen de beyazdır. Dilleri Büyük Buharalıların dillerine benzemez, Tatarca'dan da aynı şekilde epey farklıdır. Yine de hem Tatarlar¹⁴⁶ hem de Küçük Buhara ahalisi kendi ana dillerinde konuşurken birbirlerini anlıyorlar.

Burada üretim Büyük Buhara'dan fevkalade azdır. Hayvan sayıları Kırgızlarınkinden daha azdır. Kırgızlar oraya satmak için çok fazla hayvan getiriyorlar. Ekinler epey ürün veriyor, üzüm yoktur,¹⁴⁷ karpuz ve kavun çoktur, meyve ağaçları oldukça azdır veya neredeyse hiç yok demek daha doğrudur. Pamuk bir hayli çoktur. Tütün ekiyorlar ve tütün bazen iyi ve çok sayıda yetiştirildiği söylenen Buhara'daki gibi ürün veriyor. Kaşgar'a ulaşmadan iki gün berideki dağlık alanda bu şehrin idaresi altında olan meşhur bir şarap fabrikası bulunuyor. Toprağın yüzeyi düz ve Büyük Buhara'dan daha düzgündür. Dağlar azdır, onlar da aynı şekilde meyillidir. Sular halkın ihtiyacı için yeterli miktardadır, yine de nehirlerin suyu iyidir. Zira kuyular Büyük Buhara'da olduğu gibi genellikle meyan köklüdür.

¹⁴⁵ Çinli vekile Amban deniliyordu.

¹⁴⁶ Burada (kendilerini genellikle Nogaylar olarak adlandıran) bütün Müslüman Türkler kastedilmektedir.

¹⁴⁷ Burada açık bir çelişki mevcuttur, çünkü daha sonra üzüm şarabının bolluğundan bahsedilmektedir.

Kaşgar küçük bir nehrin sol tarafında düzlük bir yerde bulunuyor. Bu şehir büyük değildir, yine de Semerkant'tan daha büyüktür. Orada çok ticaret yapılıyor. Farklı yerlerden tüccarlar oraya geliyorlar, özellikle Buhara'dan, Semerkant'tan, Belh'den; Rusya'dan (Tatarlar) ve Çin'den. Çin'den gelenler her türlü malı getiriyorlar, ama büyük çoğunlukla gümüş ve çay getiriyorlar. Çinliler otuzda - bir oranında vergi alıyorlar. Burada keten bezini kitaykadan daha aşağıda olmayan kalitede yapıyorlar. Ahali kendini içkiye çok kaptırmış ve diğer bazı hususlara aykırı hareket ediyor. Karısından hoşlanmayan koca ona şöyle diyor: gönlüm senin benim karım olmanı arzulamıyor ve ev onun kendi malıysa, o zaman karısını yolluyor. Bundan üç dört gün sonra başkasıyla evleniyor. Mesele mahkemeye kadar vardığında ise, mahkeme de aynısını tasdik ediyor. Kadınlar da kocalarına aynı suretle muamele ediyorlar. Kendi karısını seven ve onu başkasıyla edep dışı davranışta görüp bekletinin aksine, onu öfkelenlendirmekten korkarak kendisinden boşanmasını diye karısına o konu hakkında konuşmaya cesaret edemeyen erkekler de var: ona aşırı derecede şarap ve boza içiriyorlar ve o meseleyi sona erdiriyorlar. Burada kadın cinsiyeti, galiba, daha fazla erkeksidir.

Yarkend veya Yarkant, Kaşgar'dan kumlu yol üzerinden beş günlük uzaklıkta, nehir kenarında yer alır. Pazarda yüksekliği kırk, genişliği ise iki buçuk sajen ölçüsünde olan yuvarlak taş bir sütun vardır. Bulunduğu yer düzlüktür, çevresi de öyledir. Hotan da düzlük bir yerdedir.

Aksu Küçük Buhara'nın kuzeyinde yer alır, oldukça ticari bir şehirdir, Rusya'dan oraya çok gidiyorlar, fakat daha öteye nadiren: zira Çinliler buna engel oluyorlar. Bu şehir düz bir yerde, dağdan akan küçük bir nehrin sağ tarafında yer alır; büyüklüğü Semerkant kadardır. Buhara'dan aynı şekilde Aksu'ya da geliyorlar; doğrudan Rusya'dan gelenler, söylendiği gibi, Küçük Buhara'da sadece bu şehirde oluyorlar, aynı şekilde bazen de Kaşgar'da bulunuyorlar, ancak oraya Buhara'dan geliyorlar. Çinliler Küçük Buhara'ya sadece ticari işleri olan insanları bırakıyorlar ve Hristiyan olanlara müsaade etmiyorlar;¹⁴⁸ o yüzden Avrupalılar için orada olmak epey zordur, oraya ancak herhangi bir Asyalı tüccar kılığında girmek ve dünyanın bu kısmının geleneklerini bilmek gerekir.

Sonuç

Türkistan'ın birçok bölgesi hakkında önemli bilgiler veren F.S. Efremov'un notları sayesinde XVIII. yüzyılın ikinci yarısının ortalarında Buhara Hanlığı'nın siyasi, idari, askeri, hukuki, sosyo-ekonomik ve kültürel yönleri açıklığa kavuşmaktadır. Onun ifadelerinden bilhassa ipek böcekçiliği dikkat çekici olmakla birlikte Buhara Hanlığı'ndaki üretim faaliyetleri adeta resmedilmektedir. Ayrıca Özbeklerin ve diğer Türkistan sakinlerinin adet ve gelenekleri birçok yönüyle yansıtılmaktadır. F.S. Efremov'un Buhara'daki medreseler ve medrese öğrencilerinin durumuyla alakalı ilgi çekici tespitleri eğitimin esasen

¹⁴⁸ Burada sadece Avrupalı Hristiyanlar kastedilmektedir. Zira Gürcü ve Ermeni tüccarlarının Doğu Türkistan'a serbestçe girdikleri bilinmektedir.

geri seviyede olduğunu ortaya koymaktadır. Aynı zamanda onun notlarında Türkistan şehirleri hakkında başta ticaretin durumu olmak üzere değerli tespitler ve istatistiki bilgiler yer almaktadır. F.S. Efremov'un Buhara Hanlığı'nda Danyal Biy Atalık'ın iktidarı devrinde bulunmuş olmasına rağmen Mangıtların iktidara gelişiyle ilgili olarak bizzat hadiselerin tanıklarının ifadelerine dayanarak verdiği tarihi bilgiler, birçoğu bahsi geçen hanedanın iktidarı devrinde yazılmış yerel kaynaklarla bazı hususlar bakımından örtüşmemekle birlikte ilgi çekicidir. Tüm bu açılardan değerlendirildiğinde F.S. Efremov'un notlarının ilk Mangıt hükümdarları devrinde Buhara Hanlığı'nın tarihinin farklı yönlerinin öğrenilmesi açısından oldukça ehemmiyet arz eden bir kaynak olduğuna şüphe yoktur.

F.S. Efremov'un yalnızca Buhara Hanlığı'yla alakalı değil, aynı zamanda bu devletin komşuları olan diğer Türkistan hanlıkları ve halkları hakkında da önemli bilgiler verdiği anlaşılmaktadır. Bu minvalde Kazak ülkesinin coğrafi özelliklerini, Kazakların teşkilat yapısını ve ekonomik faaliyetlerini ortaya koymaktadır. Onlarla ilgili olarak ifade ettiği en ilginç husus ise kanaatimce hukuk sistemiyle alakalı olanlardır. F.S. Efremov İran, Hive Hanlığı ve Türkmenler, Hokand Hanlığı ve sonra da Doğu Türkistan hakkında kısa fakat öz bilgiler vermiştir. Bilhassa Narbuta Bek dönemi Hokand Hanlığı hakkında söz konusu devre ait yeterli tarih kaynağından yoksun olunması onun verdiği bilgileri çok değerli kılmaktadır. Aynı şekilde Küçük Buhara adıyla ifade ettiği Doğu Türkistan'daki ekonomik faaliyetler ve ticaretle ilgili verdiği kısa bilgiler, bu bölgenin Mançu işgaline rağmen Asya'nın başlıca rağbet gören alışveriş merkezlerinden biri olduğunu ortaya koymaktadır.

Kaynaklar

- Abdurrahman Tali: *Tarih-i Abu-l-Fayz-hani (İstoriya Abulfayz-hana)*, Pervod A.A. Semanova, İzd. FAN, Taşkent 1959.
- M.A. Abduraimov: *Oçerki Agrarnih Otnoşeniy v Buharskom Hanstve v XVI - Pervoy Polovine XIX Veka*, T.1, İzd. Fan, Taşkent 1966.
- Ahmed Doniş: *İstoriya Mangitskoy Dinastii*, Pervod, predislovie, primeçaniya İ.İ. Nadjafovoy, Duşanbe 1967.
- AHMEDOV, B.A.: *İstoriko-Geografiçeskaya Literatura Sredney Azii XVI-XVIII vv. (Pismenne Pamyatniki)*, İzd. Fan, Taşkent 1985.
- A.K. Alekseev: *Politiçeskaya İstoriya Tukay-Timuridov po Materialam Persidskogo İstoriceskogo Soçineniya Bahr al-asrar*, İzd. S. Peterburgskogo Universiteta, Saint-Petersburg 2006.
- BARTOLD, V.V.: *Soçineniya*, T.2, Ç.1, İzd. Vostoçnoy Literaturi, Moskva 1963.
- BREGEL, Yuri: "Mangits", *Encyclopedia of İslam*, V. 1., Leiden (Brill), 1991.
- ÇELİK, Muhammed Bilal: *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2009.
- DAVIDOVIÇ, E.Ä.: *İstoriya Monetnogo Dela Sredney Azii XVII-XVIII vv. (Zolotie i Serebyanne Monet Djanidov)*, Duşanbe 1964.
- EFREMOV, F.S.: *Rossiyskogo Unter-Ofitsera Efremova Nine Kollejskogo Asessora Devyatiletnee Stranstvovanie i Priçlyuçeniya v Buharii, Hive, Persii i İndii i Vozvraşçenie Ottuda Çerez Angliyu v Rossiyu Pisannoe İm Samim*, S. Peterburg 1786.
- _____ : *Stranstvovanie Nadvornogo Sovetnika Efremova v Buhariyu, Hivu, Persiyu i İndiyu i Vozvraşçenie Ottuda Çerez Angliyu v Rossiyu. Novoe, İsprav. İ Ümnoj.*, S. Peterburg 1794.
- _____ : *Stranstvovanie Filippa Efremova v Kirgizskoy Stepi, Buharii, Hive, Persii, Tibete i İndii i Vozvraşçenie ego Ottuda Çerez Angliyu i Rossiyu*, 3-e Vnov Pereizd., İsp. i Ümnoj. İzd. Pod. Red. Magistra Petra Kondireva, Kazan 1811.
- _____ : *Rossiyskogo Unter-Ofitsera, Kotory Nine Praporşçikom, Devyatiletnee Stranstvovanie, Priçlyuçenie v Buharii, Hive, Persii i İndii i Vozvraşçenie ego Ottuda Çerez Angliyu v Rossiyu, Pisannoe İm Samim v Sankt-Peterburge 1784 goda*, *Russkaya Starina*, 1898.
- _____ : *Devyatiletnee Stranstvovanie (k 200-letiyu so Dnya Rojdeniya Avtoru)*, Pod. Red. So Vstupit. Statey i Kommentariem Ed. Murzaeva, Gos. İzd. Geogr. Lit-ri, Moskva 1950.

- _____ : "Stranstvovanie Flippa Efremova v Kirgizskoy Stepi, Buharii, Hive, Persii, Tibete i İndii i Vozvraşenie Yego ottuda çrez Angliyu v Rossiyu", *Puteşestviya po Vostoku v Epohu Ekaterini II*, İzd. Vostoçnoy Literaturi, Moskva 1995.
- Firdaws Al-Iqbal: *History of Khoresm by Shir Muhammed Mirâb Mûnis and Muhammed Rıza Mirâb Âgâhî*, Translated from Caghatay and Annotated by Y. Bregel, Brill 1999.
- HABİBULLAYEVİÇ, Djurabayev Djamşed: "Borba za Tsentralizatsiyu Gosudarstvennoy Vlasti v Buharskom Hanstve v Period Pravleniya Muhammada Rahim-Hana (1747-1758)", *Vestnik Tadjikskogo Gosudarstvennogo Universiteta Prava, Biznesa i Politiki, Seriya Gumanitarnih Nauk*, 2012, No: 3 (51).
- _____ : *Buharskiy Emirats Vtoroy Polovinu XVIII-Pervoy Polovinu XIX VV. v Pismennih Istoçnikah*, Dissertatsiya na Soiskanie Uçenoy Stepeni Doktora İstoricheskih Nauk, Hunjand 2014.
- HANIKOV, N.: *Opisanie Buharskago Hanstva*, Şanktpeterburg 1843.
- Hudayarhanzade: *Andjum At-Tavarih (Zvezdi İstorii)*, Perevod s Persidcko-Tadjikskogo Yazıka, vvedeniya i Kommeterii Ş. Vohidov i S. Elşibayev, "Yangi asr avlodi", Taşkent 2011.
- İstoriya Uzbekskoy SSR v Çetreh Tomah*, T. 1, İzd. "Fan" Uzbekskoy SSR, Taşkent 1967.
- İstoriya Uzbekistana (XVI-Pervaya Polovina XIX Veka)*, İzd. "FAN" Akademii Nauk Respubliki Uzbekistan, Taşkent 2012.
- IVANOV, P.P.: *Oçerki po İstorii Sredney Azii (XVI - Seredina XIX v.)*, İzd. Vostoçnoy Literaturi, Moskva 1958.
- JUKOVSKIY, S.V.: *Snoşeniya Rossii s Buharoi i Hivoy za Poslednee Trehsotletie*, Petrograd 1915.
- KOÇ, Dinçer: *Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı (XIX. Yüzyılın İlk Yarısı)*, İdeal Kültür Yay., İstanbul 2015.
- _____ : "Rus İşgalinden Evvel Hive Hanlığı'na Gelen Rus Asker ve Elçileri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 215, İstanbul 2015.
- _____ : "Hive (Harezmi) Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, Yayına Haz. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2016.
- KÜGELGEN, Anke von: *Die Legitimierung Der Mittelasiatischen Mangutendynastie in den Werken ihrer Historiker (18. - 19. Jahrhundert)*, İstanbul 2002.
- LEE, Jonathan L.: *The 'Ancient Supremacy: Bukhara, Afghanistan and the Battle for Balkh, 1731-1901*, Leiden; New York; Köln; Brill 1996.
- Mir Abdoul Kerim Boukhary: *Histoire de L'Asie Centrale (Afganistan, Boukhara, Khiva, Khoğand) Depuis les dernieres années du règne de Nadir Châh (1153), jusqu'en 1233 de l'Hégire, (1740-1818)*, Publiée, Traduite et Annotée par Charles Schefer, Paris 1876.
- Mirzâ Abdal Azim Sâmî: *Ta'rih-i Salâtin-i Mangitiya (İstoriya Mangitskih Gosudarey)*, İzdanie teksta, predislovie, perevod i primeçaniya L.M. Epifanovoy, İzd. Vostoçnoy Literaturi, Moskva 1962.
- Mirza Alim Mahdum Hoca: *Tarihi Turkistan*, "Yangi Asr Avlodi", Taşkent 2009.
- Mirza Mehdi-han Astrabâdi: "İstoriya Nadir-Şaha (Tarih-i Nadiri)", *Materiali po İstorii Turkmen i Turkmenii XVI-XIX vv. İranskie, Buharskie i Hivinskie Istoçniki*, T.II, İzd. AN SSR, Moskva-Leningrad 1938.
- Mirza Salimbek: *Kaşkûli Salimiy Tavarihi Muttakaddimin va Muntaahirin*, Fors-Tojik Tiliden Üzbekçaga Dotsent Narzullo Yuldoşev Ügirgen, Buhoro 2003.
- Mirza Şems Buhari: *O Nekotorih Sobitiyah v Buhare, Kokande i Kaşgare. Zapiski Mirza Şemsa Buhari*, İzd. V Tekste s Perevodom i Primeçaniyami V.V. Grigoryevim, Kazan 1861.
- Muhammad Kazim: *Name-yi 'Alamara-yi Nadiri*, T.3, İzd. Nauka, Moskva 1966.
- Muhammed Vefa-yi Kerminegi: "Tuhfat-al-honi" (Tarih-i Rahim-hani), rukopis İV AN RU, No: 16.
- Muhammed Yakub İbn Emir Danyalbiy Buhari: *Gülşen'ül-mülk*, rukopis İV AN Tacikistanı, No: 108.
- MURAVYEV, Nikolay: *Puteşestvie v Turkmeniyyu i Hivu v 1819 i 1820 Godah, Gvardeyskago Generalnago Ştaba Kapitana Nikolaya Muravyeva, Poslannago v Sü Stranu dlya Peregovorov, Çast 1.*, Moskva 1822.
- Obroz Russkih Puteşestviy i Ekspeditsiy v Srednyuyu Aziyu Materiali k İstorii İzuçeniya Sredney Azii Çast 1 1715-1856*, İzd. Sagu, Taşkent 1955.
- Poslannik Petra I na Vostoke Posolstvo Florio Beneveni v Persiyu i Buharu 1718-1725 Godah*, Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturi İzdatelstva "Nauka", Moskva 1986.
- "Posolsvo Perevodçika Bekçurina v Buharu v 1781 godu s Predisl. S. Jukovskogo", *Vostoçnyy Sbornik*, Kn. II, 1916.
- ŞARAY, Mehmet: *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, İÜ Yay., İstanbul 1990.
- SULEYMANOVIÇ, İğdavletov İlşat: "Diplomaticheskiye Deyatelnost Maksyuta Yunusova i Mendiya Bekçurina v Yugo-Vostoçnoy Politike Rossii v XVII v.", *Teoriya i Praktika Obşçestvennogo Razvitiya*, No: 13, 2014.
- Travels in Central Asia by Meer Izzut-oolah in the Years 1812-1813*, Translated by Captain Henderson, Calcutta 1872.
- TOGAN, A. Zeki Velidi: *Bugünkü Türküli (Türkistan) ve Yakın Tarihi Cilt I Batı ve Kuzey Türkistan*, 2. bs., Enderun Yay., İstanbul 1981.
- VAMBERY, A.: *İstoriya Boharı İli Transaksonii s Drevneyşih Vremen da Nastoyaşçago*, Perevod A.İ. Pavlovskogo, T.I, S. Peterburg 1873.
- VELYAMİNOV-ZERNOV, V.V.: "Moneti Buharskaya i Hivinskaya", *Trudi Vostoçnogo Otdeleniya Russkogo Arheologicheskogo Obşçestva*, St. Peterburg 1859.
- Yakovlev: "Mulla İrnazar Maksutov, Poslannik Buharskiy", *Sibirskiy Vestnik*, Ç.1, 1824.